

Industri- og servicevirksomhederne i byernes planlægning

september 2007

Forord

Byplanhistorisk udvalg har i anledning af ”Industrikulturens år, 2007” sat ”Industri- og servicevirksomhederne i byernes planlægning 1938-2007” på programmet for årets seminar med indlæggene fra seminaret samlet i denne note som nummer 59 i rækken af byplanhistoriske noter.

Byernes udvikling med indvandringen fra land til by er i allerhøjeste grad forårsaget af industriens vækst i 1900-tallet, hvorfor det har været meget relevant at se på, hvordan byplanlægningen har integreret industri- og servicevirksomhederne i byens plan.

Indlæggene til denne note er forfattet af byplanforskere og praktiske byplanlæggere, der har deltaget i udviklingen, og selv om erhverv og industri altid i byplanlægningen har været erkendt som de livsvigtige funktioner de er for byen, så ser det ud til, at industrivirksomheder i den omhandlede periode har været vurderet som ret uregerlige og derfor sjældent inddraget i byens arkitektoniske, rumlige koncept.

Den funktionsopdelte by gjorde det enkelt at udlægge et område til industriudvikling, og disse områder fik meget forskellige bygningssudtryk gennem tiden. I 1960-erne var tendensen anonyme betonbygninger bag slørende beplantninger, og senere blev det områder med iøjnefaldende domiciler og erhvervsbygninger på åbne græsplæner.

Seminaret er planlagt af byplanarkitekt Inge Alstrup, arkivar Poul Sverrild og professor Ib Asger Olsen.

Noten er redigeret af byplanarkitekt Jens Johansen og professor, landskabsarkitekt Ib Asger Olsen.

Indholdsfortegnelse

Forord.....	3
Indholdsfortegnelse.....	4
Introduktion.....	6
Erhvervsudvikling i store og små danske byer 1890-2005.....	10
Statistikken og dens muligheder.....	11
Foreliggendelitteratur.....	13
Principper for dette oplæg.....	14
Detaljer i byklassifikationen.....	15
Detaljer i erhvervsklassifikationen.....	17
Resultater – og nogle forsøg på at forklare dem.....	19
Landbrug.....	19
Industri.....	19
Bygge- & anlægsvirksomhed.....	23
Handel, transport og finansvæsen.....	25
Forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice.....	26
Andre og uoplyst erhverv samt personer uden erhverv.....	27
konklusion.....	28
ODENSE – fra industri til service.....	30
Erhvervslokaliseringen i bylegemet. By-planlægning og byudvikling i Hillerød 1945-2006.....	37
Indledning.....	37
De gamle industriområder.....	37
De første planlagte industri- og erhvervsområder og dispositionsplan 1973.....	39
Centerstrukturens forandringer.....	43
Store forandringer i 90-erne.....	45
Kommuneplan 2006-17 og ”Fingerplan” 2007.....	47
Biogen i Hillerød – historien om lokalisering af en international bio-tek-gigant.....	49
Indledning.....	49
Baggrund.....	49
Arealerne på kommunale hænder.....	50
Forsøget på at sælge den resterende erhvervsjord.....	51
De første kontakter med ”You Know”.....	52
Borgmesterskifte.....	54
Det videre arbejde med at vinde.....	54
Samarbejdet mellem myndighederne.....	55
Grobund for vores håb om succes.....	55
Biogen-toppen på besøg.....	57
Det fortsatte kapløb.....	57
Pilen peger mod Hillerød.....	58
Næsten i mål.....	60

Den 15. maj 2001.....	61
Opfølgningen af aftalen.....	63
Forsinkende problemer.....	64
Opstart af selve byggeriet.....	64
Krise for Biogen-produkter.....	65
Status for Biogen Idec's virksomhed i Hillerød sommeren 2007.....	65
Hvorfor blev det egentlig Hillerød?.....	65
Industrianlægs nærlandskaber.....	68
Frydendal – fremtidens landbrug?.....	69
Odense Klit.....	71
Udviklingen af Avedøre Holme.....	74
Det oprindelige Avedøre Holme.....	75
Fryd, ferie og fugleliv.....	77
Fra nytteløs til nyttig.....	79
Arealer til den blomstrende og forurenende industri.....	79
Avedøre Holme – det ideelle industriareal.....	82
Brydningstider.....	83
Avedøre Holme – den ny kulturarv.....	85
Fra Dansk Sojakagefabrik til Havnestad.....	86
København, Sydhavnen.....	87
Dansk Sojakagefabrik.....	87
Planlægning af Havnestad.....	87
Realisering af Havnestad.....	88
Fortsat byudvikling på Islands Brygge.....	88
Deltagere i Byplanhistorisk Seminar 21.9.2007.....	90

Introduktion

”Industrikulturens år” i 2007 var baggrunden for årets seminar om ”Industri- og servicevirksomhederne i byernes planlægning”. Seminaret blev afholdt i den tidligere Landbohøjskoles festauditorium med ca 30 deltagere.

Ordstyrer var professor, landskabsarkitekt Ib Asger Olsen.

Introduktionen bygger på et referat af byplanarkitekt Jens Johansen.

Seminaret var struktureret i 4 dele:

- Erhvervsområderne i byplanlægningen
- Lokaliseringen i bylegemet
- Udformningen i relation til landskab og omgivelser
- Afvikling og transformation af erhvervsområder til andre funktioner

Erhvervsområderne i byplanlægningen

Professor, geograf Sven Illeris lagde for med *Erhvervshistorie og –udvikling i større og små byer*.

Hovedideen er at belyse erhvervenes relationer til bystørrelser, udskilt i fire kategorier:

- København
- De tre store byer: Odense, Århus og Ålborg
- Mellemstore byer
- De små byer – ned til 5000 indbyggere

Der ses også at være et tidsmæssigt skel med en periode fra 1890 til 1960 og én fra 1960 –

Siden 1960 er industrien gået stærkt tilbage i de 4 store byer, men lokaliseret som nye virksomheder i de mindre byer. Til gengæld er serviceerhvervene – handel, transport og finans – ekspanderet stærkt i de store byer. Blandingen af industri og boliger, der nødvendiggjorde byplanlægningen efter Anden Verdenskrig, er således ændret til planlægning af store serviceenheder.

Arkitekt Jesper Harvests indlæg: *Fra industri til service. Udviklingen i Odense 1988-* omhandlede en række centralt placerede industrivirksomheders omdannelse til service og boliger som en dokumentation af Sven Illeris` indlæg. Flytning af Odense Stålskibsværft til Lindø gav plads til rekreative anlæg, service og boliger i det gamle havneområde. Brandts Klædefabrik blev omkring 1970 omdannet til den kendte kulturinstitution og i slutningen af 1980-erne blev Kvægtorvet omdannet til TV2.

Nye store serviceenheder som Rosengårdscentret, Odense Universitetshospital og syddansk Universitet er bevidst placeret langt fra bymidten.

I den efterfølgende diskussion blev efterlyst en historisk undersøgelse af byudviklings- og samarbejdsudvalgenes arbejde med at udflytte

store anlæg så de gamle bycentre kunne bevares.

Kommunerne anses at have stor indflydelse på udflytning og omdannelse af de gamle industrianlæg, selv om det også blev påpeget med f.eks. Lindøværftet, at beslutningerne ikke er så lokale mere.

Lokaliseringen i bylegemet

I afsnittet om lokaliseringen i bylegemet fremlagde Sven Illeris et indlæg af professor Vibeke Dalgas, som har medvirket i i udarbejdelsen af Hillerøds historie fra 1945 til 2006. Som tidligere konsulent for kommunen har hun skrevet om byens planlægning. I indlægget vurderer hun *erhvervslokaliseringen i den samlede planlægning og byudvikling i Hillerød*.

Kommunaldirektør Ole Stilling supplerede emnet om lokaliseringen med *Biogen i Hillerød*, en interessant historie om at få overtalte den amerikanske medicovirksomhed Biogen til at lokalisere sig på de frigjorte jorder fra Statens forsøgsgårde ved Hillerød. En vigtig begrundelse for Biogens beslutning var udsigten til Frederiksborg slot, altså relationen til en landskabelig herlighed og til en kulturhistorisk forankring, men selvfølgelig også det omhyggelige arbejde fra borgmester og administrationens side for at redegøre for kvaliteterne ved stedet, herunder de fine bosætningsmuligheder og den kommende naturpark.

Man overvejer også et Trampedach-museum som en attraktion for nye beboere.

Biogen arbejder med at udvikle medicin, der påvirker centralnervesystemet, dvs. på lidelser som sclerose, psoriasis og kræft.

Lokaliseringen i Hillerød skete i konkurrence med Irland. I dag er der foreløbig ansat ca 400 medarbejdere.

Udformningen i relation til landskab og omgivelser

Professor Jens Kvorning gennemgik i *Udformningsparadigmer i efterkrigstiden* en række vejledninger for udformning af industriområder, som er fremført gennem tiden af toneangivende planlæggere. I Ebenezer Howards "Garden City" er industrien placeret i udkanten af byen.

Le Corbusier betragtede arbejdspladser som ligeværdige med de øvrige menneskelige gøremål, men uden at give anvisninger på industriområders rumlige udformning.

I J.L.Serts "Can our Cities survive" fra 1947 gennemgås programmerne for alle byens opgaver, men han omtaler industrien ukonkret og uden anvisninger.

I det hele taget bliver industrien vagt omtalt i de forskellige anvisninger, f.eks. den grundige bog om den påtænkte by Hook ved London, men også i planen for Cumbernauld, hvor industrien placeres i yderområder. De var gemt af vejen og blev behandlet ad hoc. Industrien blev vurderet som noget uforudsigeligt og noget, der ikke måtte hindre den øvrige bys udvikling.

Et af de få eksempler på en bevidst rumlig bearbejdning i tilknytning til omgivelserne var Tony Garniers "Une Cité Industrielle". Her organiseredes industrien i en bevidst relation til floden, trafikforbindelser og rekreative områder.

Men konklusionen på emnet kan gøres op således, at industrien går fra at være samfunds- og bystrukturerende til en nødvendig, men ustyrlig bortgemt funktion.

Landskabsarkitekt Carsten Thorlund fra Kristine Jensens tegnestue viste i indlægget om *Industrianlægs nærlandskaber*, hvordan tegnestuen har behandlet en række aktuelle projekter i perioden omkring år 2000.

"Eternitten" et stort råstofområde med produktionshaller lidt syd for Ålborg bymidte, blev bearbejdet med nye byfunktioner, struktureret af et system af træplantninger.

Odense Klit på Stige Ø er et stort affaldsdepot, der skulle transformeres til et rekreativt område.

En tilsvarende opgave med forvandling af en deponeringsplads var The New Malta Mountain- Maghtab Park med hensigten at udvikle den lokale maki på arealet.

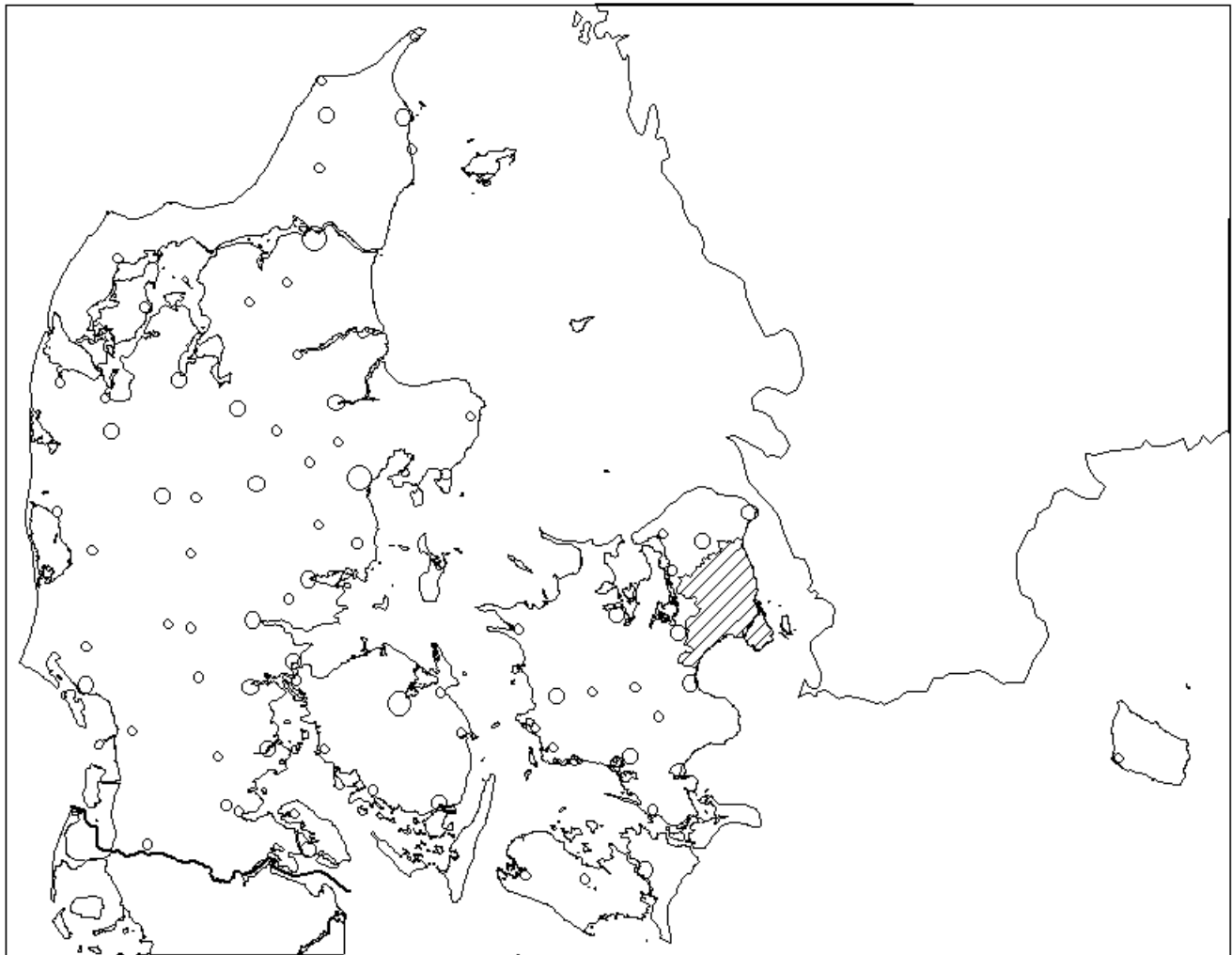
Fremtidens landbrug er skitseret ved Års i Himmerland med opførelse af store åbne stalde til 250-500 køer. Staldene fungerer som læ og malkemaskineanlæg for de fritgående køer. Industrielandbruget i store enheder vil medføre nye minilandsbyer med forladte gamle bygninger, liggende tilbage i landskabet – et problem der ligner de gamle bymidters forældede industribygninger.

Afvikling og transformering af erhvervsområder til andre funktioner

Historiker og arkivchef Poul Sverrild præsenterede Avedøre Holme, inddæmmet og opført i 1960-erne som landets største industri- og erhvervsområde, anlagt 2,5 meter under havets overflade. Det er allerede nu under afvikling. Dets kvaliteter er det udprægede funktionslandskab uden de store rumlige, æstetiske overvejelser i planlægningen. Der er i dag beskæftiget ca 9000 personer med logistik og lagervirksomhed o.lign, men ikke med produktion. De store arealer giver mulighed for store støjende aktiviteter som et vindmøllekraftværk og larmende oplevelsesindustri o.lign. Området er desværre ikke stationsnært.

Byplanarkitekt Rita Justesen fremlagde projektet for omdannelse af *Soyakagen* på Islands Brygge i København. Området har som gammelt industriområde været lavstatusområde med tvivl om det kunne blive et attraktivt byområde. Soyakagen lukkede i 1992 og der blev planlagt en havnestad med krav om mindst 50 % boliger. Der er nu 80 % boliger eller 2200 boliger og 1100 arbejdspladser. Bydelen er struktureret af en grøn og en blå kile der forbinder Havneparken med Amager Fælled. De ombyggede siloer med påhængte lejligheder er et særligt vartegn for bydelen.

Maj 2008 Ib Asger Olsen

Figur 1. By-størrelsesklasserne

- : København
- : Stor by
- : Mellemstor by
- : Lille by

- København
- 3 store byer: Århus, Odense og Ålborg
- 24 mellemstore byer med i 2000 20-100.000 indbyggere i det sammenbyggede byområde – hvoraf 3 ikke var købstæder i 1890, men blev det inden købstadsbegrebet blev afskaffet i 1970
- 50 små byer med i 2000 5-20.000 indbyggere i det sammenbyggede byområde – 29 byer der var købstæder eller flækker i 1890, 4 der blev det inden 1970, og 17 der var bymæssige bebyggelser
- Øvrige land, hvori indgår 24 tidligere købstæder og flækker, mange bymæssige bebyggelser samt rene landdistrikter.

Erhvervsudvikling i store og små danske byer 1890-2005

Af Sven Illeris

Som baggrund for planlægningen af arealer til byernes industri- og servicevirksomheder er formålet med dette oplæg at belyse erhvervsudviklingen i forskellige størrelsesklasser af danske byer med over 5000 indbyggere. Heri ligger, at oplægget ikke vil beskæftige sig med erhvervslokaliseringen i mindre bebyggelser. Ej heller vil erhvervenes lokalisering inden for byerne – i centre, industriarealer, boligområder osv - blive behandlet.

Til at belyse erhvervsudviklingen anvendes først og fremmest den offentlige statistik. Da statistikken ikke tidligere har været anvendt til netop oplæggets formål er det nødvendigt med en teknisk diskussion af den foreliggende statistik og mulighederne for at bearbejde den til formålet. Det vil ske i den første del af oplægget, som kan springes over af læsere der udelukkende er interesseret i resultaterne. De kommer i oplæggets anden del.

Statistikken og dens muligheder

Erhverv kan måles på mange måder, men den måde der er mest sikker og bedst til at sammenligne over tid og mellem erhverv – og som de fleste nok også er mest interesseret i – er hvor mange mennesker der lever af de forskellige erhverv. I dette oplæg fokuseres alene på dette spørgsmål.

For at belyse erhvervsudviklingen i forskellige størrelsesklasser af byer har jeg som et minimum af størrelsesklasser inddelt Danmark i 5 klasser, der fremgår af figur 1.

Hvad angår erhvervsklasser har jeg taget udgangspunkt i den klassiske tredeling i primære erhverv (der udnytter naturressourcer), sekundære erhverv (der bearbejder varer) og tertiære erhverv (service i bred forstand). Det har imidlertid været ønskeligt at skille den sekundære sektor i industri og bygge- & anlægsvirksomhed, fordi de både lokaliserer sig meget forskelligt og historisk har udviklet sig meget forskelligt – dette vil senere blive uddybet. Det har også været ønskeligt at underinddele servicesektoren, der i det sidste halve århundrede er blevet langt den største i de rige lande. Dansk statistik har før 1960 kun tilladt den nedenfor viste underinddeling.

Jeg har derfor anvendt følgende fem erhvervsklasser:

- Landbrug (incl. fiskeri)
- Industri (incl. råstofudvinding samt energi- & vandforsyning)
- Bygge- & anlægsvirksomhed
- Handel, transport og finansvæsen
- Forretningsservice, offentlig service, personlig service
(frisører, vaskerier, husassistenter oma) samt fritidsservice
(kultur, sport og forlystelser).

Folketællingerne er den datakilde der længst (1769-1970) og bredest (alle erhverv) belyser hvad hvor mange mennesker der levede af de forskellige erhverv, og som derfor er benyttet i denne periode. Det er dog kun fra tællingerne i 1890, 1906, 1930, 1940, 1950, 1960, 1965 og 1970 at der er offentliggjort data fra de enkelte kommuner, der så kan sammenstykket til de ovennævnte byklasser. De andre tællinger meddeler kun erhverv fordelt på følgende byklasser som helhed: Hovedstaden (fra 1901 suppleret med forstæder), provinsbyer (fra 1901 suppleret med forstæder) og sognekommuner (fra 1901 også bymæssige bebyggelser heri). Disse data kan ikke belyse forskellen mellem store og små byer, f.eks. er Århus og Mariager stoppet i samme klasse. Det er muligt at bruge de enkelte tællingslister i arkiverne, men det vil være et uhyre stort arbejde.

Dette oplæg starter derfor i 1890. Det er i øvrigt ikke noget dårligt udgangspunkt. Selvom urbaniseringen havde accelereret gennem nogle årtier, var det først i denne tid, hvor landbruget hurtigt gik over fra selvforsyning til salg af de fleste produkter og køb af varer til at dække de fleste forbrugsbehov, at der i stærkt stigende grad blev brug for byer til at klare disse funktioner. Købstædernes vækst øgedes, og mellem dem voksede en klasse af ”stationsbyer” frem.

Efter 1970 blev folketællingerne erstattet af registerbaseret statistik – for erhvervenes vedkommende af den registerbaserede arbejdsstyrkestatistik (RAS), der primært bruger arbejdsgivernes indberetninger om hvilke personer de beskæftiger. Den blev dog først operationel i begyndelsen af 1980'erne. Herfra er årligt offentliggjort ret udførlige erhvervsdata for 1970-2006-kommunerne.

Et specielt problem for stedsfæstelsen har det været, at oplysningerne frem til 1965 kun blev meddelt for de pågældendes bopæl. Det gjorde ikke så meget, så længe de fleste arbejdede i nærheden af deres bopæl; men fra omkring 1960, hvor antallet af private biler steg hastigt, forøgedes pendlingsafstandene. Fra 1970 er der også offentliggjort tal efter hvor erhvervet blev udøvet, dvs. arbejdsstedets beliggenhed.

De erhvervsklassifikationer, de statistiske myndigheder har anvendt i folketællinger og registerdata, rummer også problemer. For det første er klassifikationerne blevet ændret utallige gange og kan således ikke uden videre belyse udviklingen over tid. For det andet blev der længe kun for de overordnede klasser hovedstad/provinsbyer/sognekommuner (senere også forstæder og bymæssige bebyggelser) offentliggjort nogenlunde findelte tal, der tillod en sammenstyknings til de ønskede erhvervsklasser, mens kommunetallene kun var fordelt på få, grove erhvervsklasser. Efter 1970 er der som nævnt blevet meddelt ret findelte erhvervsdata for de ny kommuner.

Der er altså to grundlæggende problemer ved folketællings- og registertallene i forhold til dette oplæg:

- Et relevansproblem: Mange af de trykte data refererer ikke til de ønskelige byklasser og erhvervsklasser og lader sig først fra 1970 sammenstykke hertil;
- Et sammenligningsproblem: De trykte data er i vid udstrækning ikke fuldt sammenlignelige over tid.

De statistiske myndigheders egne publikationer har kun undtagelsesvist forsøgt at råde bod på disse grundlæggende problemer, og har normalt blot offentliggjort resultaterne af de enkelte tællinger efter de klassifikationer der er anvendt ved hver af dem. Ejendommeligt nok gælder det samme i den historisk-økonomiske litteratur, f.eks. Johansen (1985).

Foreliggende litteratur

Der er en omfattende samfundsvidenskabelig litteratur om regional udvikling, her i landet især fra 1970'erne og 80'erne. Meget af den fokuserer også på udviklingen over tid, se bl.a. Illeris (1965) og artikelsamlingen Illeris & Pedersen (1984). Denne litteratur har imidlertid overvejende beskæftiget sig med udviklingen i hele amter og har derfor kunnet bruge de mere udførlige erhvervsdata, der er offentliggjort for disse. I dette oplæg er der i figur 2-4 skelnet mellem øerne og Jylland, men ellers har fokus været på byklasserne.

Blandt arbejder der beskæftiger sig med relevante byklasser må nævnes Maskell (1986 og 1992), som dog er begrænset til industri og til perioden 1972-88.

Det grundigste forsøg på at tilvejebringe sammenlignelige data for erhvervsudviklingen er gjort af Bugge Andersen, Toft Jensen, Plum & Villadsen (1974 og 1983) for perioden 1901-1976. De har lagt et stort arbejde i at tilpasse alle tal fra periodens folketællinger til den i 1950 anvendte erhvervsklassifikation. I en del tilfælde har de måttet foretage begrundede skøn. Arbejdet er anerkendt af Danmarks Sta

tistik, idet resultaterne for landet som helhed stadig hvert år genoptrykkes i Statistisk Årbog. Da arbejdet ikke var udført med henblik på en enkelt anvendelse, men for samfundsforskning i almindelighed, har forfatterne ikke interesseret sig for 1950-erhvervsklassifikationens relevans – og den opfylder ikke de ovennævnte ønsker. Resultaterne er mht byklasser udmøntet i inddelingen i hovedstad (+forstæder)/provinsbyer (+forstæder)/bymæssige bebyggelser/rene landdistrikter, der som sagt heller ikke tilfredsstiller dette oplægs formål. At publikationerne ikke er à jour er naturligvis alle statistiske arbejders skæbne.

Principper for dette oplæg

I denne situation har hovedvægten i dette arbejde været lagt på at frembringe tal fordelt på de opstillede relevante byklasser og erhvervsklasser. På den anden side har jeg ikke forsøgt at gøre tallene fuldt sammenlignelige gennem hele perioden siden 1890 ved hjælp af skøn (med undtagelse af adskillelsen af industri og bygge- og anlægsvirksomhed frem til 1960), men anvendt de offentliggjorte tal. Det indebærer at nogle mindre erhverv er blevet flyttet mellem erhvervsklasserne i periodens løb. Således er hoteller og restauranter, der ellers hører til handel, i 1960 placeret under forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice. Tallene er gode nok til at vise de store træk i udviklingen, men er ikke brugbare til at belyse detaljer.

Jeg har angrebet sammenlignelighedsproblemet ved at opstille to tidsserier, nemlig før og efter 1960, hvor der skete mange brud i sammenligneligheden:

- I den første delperiode måtte der arbejdes med tal for København, de i byklasse 2-4 medtagne købstæder+forstæder og kommuner med medtagne bymæssige bebyggelser, samt det øvrige land. I den anden delperiode er der arbejdet med 1970-2006-kommunerne i byklasserne 2-4. Ved addition af de gamle kommuner har der kunnet sammenstykkes 1960-tal for 1970-2006-kommunerne. Om Københavns afgrænsning se senere.
- Til og med 1960 er personerne geografisk henført til bopæl, derefter til arbejdssted. Da pendlingen endnu i 1960 var forholdsvis beskeden, begås der ingen stor fejl ved at benytte bopæls-tal for 1960.
- I den første delperiode foreligger der kun tal for hvad hele befolkningen levede af. Børn, husmødre mv er medregnet under ”husstands-overhovedets” erhverv efter indviklede regler. Husstande der levede af deres formue eller understøttelse udgjorde en særlig statistisk klasse, som er irrelevant ift dette oplægs formål. I den anden delperiode er der tal for de erhvervsmæssigt beskæftigede. Fra folketællingen 1960 er der offentliggjort tal for begge dele.

- Til og med 1960 foreligger der ikke for enkelte kommuner adskilte tal for industri og bygge- og anlægsvirksomhed, de er slået sammen til en klasse kaldet håndværk og industri. Det gør der derimod fra og med 1965. Det er imidlertid væsentligt at få de to klasser adskilt også i første delperiode, fordi deres udvikling i både tid og sted var ret forskellig. Industrien var i denne periode ret koncentreret i de større byer – mens bygge- & anlægsvirksomheden var langt mere jævnt fordelt. Industrien voksede kraftigt i den første delperiode – mens bygge- & anlægsvirksomheden var mere konstant, når der ses bort fra konjunktursvingninger. Ved adskillelsen har det været uundgåeligt at anvende skøn til og med 1960, men disse har en forankring i de mere findelte klassifikationer, der er offentliggjort for klasserne hovedstad(+forstæder)/provinsby(+forstæder)/bymæssige bebyggelser/rene landdistrikter og for amterne. Skønnene er forholdsvis sikre p.gr.a. bygge- & anlægsklassens betydelige konstans over tid og rum; fra 1930 ligger de så godt som altid og alle steder mellem 5 og 10 % af den samlede befolkning/beskæftigelse.

For at begrænse det omfattende beregningsarbejde er kun folketællingerne i 1890 (excl. Sønderjylland), 1930, 1960 samt registerstatistikken for 1982, 1993 og 2005 benyttet. Det betyder at tallene kan belyse langtidsudviklingen, men ikke konjunktursvingningerne. Det ville have været ønskeligt at de anvendte tal var fra lignende faser i konjunktursvingningerne, men det har ikke været muligt. Læseren skal huske at:

- 1890 udgjorde omtrent bunden i en hård og langvarig landbrugs-krise, mens der var højkonjunktur i byerhvervene,
- 1930 var i Danmark det sidste gode år inden 1930ernes dybe depression,
- 1960: et af de første år i 1960ernes højkonjunktur,
- 1982 og 1993 betegnede to lavkonjunktur-bunde,
- 2005 startede et opsving efter konjunktursvækkelsen 2001-4.

Detaljer i byklassifikationen

Ud over anførte centrale problemer skal der gøres rede for nogle detaljer mht byklassifikation og erhvervsklassifikation.

Det har været et spørgsmål om byklassernes populationer af byer og om byernes afgrænsning skulle være den samme gennem hele den undersøgte periode eller variere efterhånden som ny byer opstod og byerne voksede i areal.

Jeg har valgt at lade de samme byer indgå i hver byklasse - som opstillet i indledningen - gennem hele perioden. Det er stærkt forstyrrende for sammenligneligheden og dermed analysen, hvis der i en given byklasse hele tiden kommer ny byer ind og andre forsvinder.

Derimod har jeg principielt ladet afgrænsningen af byerne følge deres vækst, selvom det ikke kan gøres på nogen konsistent måde.

For ”København” har de statistiske myndigheder medregnet skiftende sæt af forstads- og omegnskommuner, der i vid udstrækning var defineret ud fra om der var sammenhængende bebyggelse med centalkommunerne. Afgrænsningen har dog ofte været uhensigtsmæssigt snæver, hvorfor jeg i stedet har brugt det kriterium at medtage kommuner, der i 1890 havde under 40% landbrugsbefolkning, i 1930 under 35% og i 1960 under 30%. Fra 1960 har jeg medtaget alle 1970-2006-kommuner inden for købstadsringen Helsingør-Hillerød-Frederikssund-Roskilde-Køge. Derimod ikke købstadsringen selv og kommuner mellem og uden for købstæderne, idet erhvervslivet her – f.eks. industrien i Køge – i betydelig grad er uafhængig af København.

For købstæderne inkluderede statistikken i 1901-1965 forstæder, der var sammenbygget med købstæderne, hvilket var en bedre afgrænsning end i mange lande. Efterhånden som pendlingen fra ikke-sammenbyggede bebyggelser steg, blev denne afgrænsning dog uhensigtsmæssigt snæver. Fra 1970 findes statistikken kun for de ny kommuner, hvilket betyder at den i rimelig grad opfangede erhvervsaktiviteter, der havde med den pågældende by at gøre. F.eks. opfangedes omkring Herning også erhverv i Tjørring, Birk, Gjellerup, Hammerum, Sunds, Snejbjerg og Lind. Ulempen var at også landbrug i disse omgivende zoner blev inkluderet. Det skal dog bemærkes at 1970-kommunerne blev meget forskelligt afgrænset fra sted til sted. F.eks. omfattede Nakskov og Sønderborg næsten kun de tidligere købstæder med forstæder, mens Ringsted og Morsø blev byoplandskommuner (som da heller ikke blev ændret i 2007).

For de bymæssige bebyggelser før 1970 er anvendt de pågældende kommuner, bl.a. fordi en del af dem i periodens løb blev ophøjet til købstæder, hvorefter der kun var statistik for hele kommunen. Efter 1970 er anvendt de ny kommuner.

Et andet spørgsmål i byklassifikationen har det været hvor undergrænsen skulle sættes for hvad der er byer. Den officielle statistik anvendte frem til 1965 alle købstæder, fra 1901 suppleret med ”bymæssige bebyggelser”, for hvilke der blev fastsat skiftende undergrænser – fra 1925 250 indbyggere og fra 1960 200, som stadig anvendes. Det er åbenlyst fejlagtigt at kalde dem bymæssige bebyggelser – der er intet bymæssigt ved en landsby med 200 indbyggere. Desuden har Danmarks Statistik ikke efter folketællingernes afskaffelse offentliggjort erhvervstal for mindre enheder end hele kommuner.

To argumenter har været afgørende for den valgte undergrænse på

kommuner (1970-2006) med bebyggelser på mindst 5000 indbyggere i 2000: (1) I kommuner uden bebyggelser over denne grænse vil den største bebyggelse næsten altid kun udgøre en mindre del af kommunens erhverv, og oplysningerne herom – der kun offentliggøres for hele kommuner – repræsenterer altså dårligt den største bebyggelse. Og (2) byer over 5000 indbyggere vil i de fleste tilfælde have så megen service at de fungerer som ”egnscentre” for et opland uden for egen kommune. De i 2007 dannede kommuner har da også – bortset fra de københavnske omegnskommuner og de små ø-kommuner – så godt som altid en by med over 5000 indbyggere som center.

Der er dog gjort nogle undtagelser, idet enkelte byer med over 5000 indbyggere har soveby-karakter og kun et begrænset erhvervsliv. Jeg har derfor opstillet de supplerende krav at den pågældende kommune skulle være arbejdssted for mindst 4000 beskæftigede, og at den højst måtte have et udpendlingsoverskud på 25% af de beskæftigede med bopæl i kommunen (begge dele i 2000).

Grænserne mellem store og mellemstore byer (100.000 indbyggere i 2000) og mellem mellemstore og små byer (20.000 indbyggere i det sammenhængende byområde) svarer i det danske bysystem til klare trin, både mht folketal og erhvervsfunktioner.

Detaljer i erhvervsklassifikationen

Der er også nogle metodemæssige detaljer i erhvervsklassifikationen, der må diskuteres.

Som sagt har jeg opdelt servicesektoren i to klasser, hvoraf den første (handel, transport og finans) har større tilknytning til varedistributionen end den sidste (forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice). Grunden til valget var nu først og fremmest at det frem til 1960 var den eneste måde, statistikkens oplysninger om servicebefolkningen i kommunerne var opdelt. I øvrigt er der ikke nogen underopdeling af servicesektoren der tilfredsstiller alle ønsker; den anvendte opdeling er lige så god som andre.

Ikke medtaget i de fem anvendte erhvervsklasser er befolkning/beskæftigede med uoplyst erhverv; med undtagelse af 1890 har de udgjort mindre end 2% af totalen. Desuden er tallene som nævnt indtil 1960 eksklusive den befolkning, der levede af deres formue eller understøttelse.

I 1890 opgav næsten 10% at være daglejere eller på anden måde at arbejde uden fast tilknytning til et bestemt erhverv. De er fordelt ret jævnt over byklasserne, dog udgør de en lidt større del af befolkningen i byerne end på landet. Man kunne have fordelt dem propor

Tabel 1. Erhvervsklasser i byklasser, 1890-2005

	Befolkningens erhverv efter bopæl i købstæder+forstæder mv			De beskæftigedes erhverv efter arbejdssted i 1970-2006-kommuner			
	1890	1930	1960 I	1960 II	1982	1993	2005
1A. Landbrug mv							
København	14.730	19.880	19.990	10.300	4.010	3.200	2.640
Store byer	1.520	5.770	5.420	14.690	8.220	7.420	5.420
Mellemst.byer	11.540	20.440	20.320	44.020	22.170	15.560	9.940
Små byer	22.080	34.540	31.480	82.930	45.070	32.420	20.880
Øvrige land	865.390	1028.470	776.860	214.490	110.000	77.630	49.560
Hele landet	915.250	1109.090	854.070	366.420	189.470	136.230	88.440
1B Industri							
København	133.000	299.000	459.000	254.000	122.260	101.030	73.520
Store byer	32.000	97.000	157.000	83.000	59.940	55.440	40.470
Mellemst.byer	58.000	137.000	223.000	120.000	117.500	123.240	99.950
Små byer	32.000	69.000	108.000	67.000	96.380	111.530	98.040
Øvrige land	178.000	209.000	284.000	89.000	91.040	114.060	106.600
Hele landet	433.000	811.000	1232.000	613.000	487.110	505.290	418.580
1C Bygge- & anlægsvirksomhed							
København	24.000	48.000	91.000	42.000	39.970	35.670	40.960
Store byer	5.000	17.000	31.000	17.000	19.930	16.990	19.390
Mellemst.byer	11.000	31.000	51.000	31.000	31.240	29.460	35.950
Små byer	9.000	21.000	31.000	25.000	24.720	24.710	28.400
Øvrige land	52.000	88.000	151.000	35.000	37.450	33.280	44.720
Hele landet	101.000	205.000	354.000	150.000	153.310	140.100	169.420
1D Handel, transport og finansvæsen							
København	88.790	245.710	343.170	196.700	264.020	263.840	267.420
Store byer	17.230	65.710	103.680	56.620	85.660	99.650	106.980
Mellemst.byer	34.350	107.350	158.640	87.750	142.610	159.920	172.960
Små byer	22.400	62.240	83.600	54.200	89.450	100.710	103.810
Øvrige land	52.330	148.830	201.930	68.770	104.280	129.000	122.730
Hele landet	215.100	629.850	891.030	464.040	686.020	753.110	773.890
1E Forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice							
København	55.560	153.460	279.660	172.410	348.330	346.730	420.180
Store byer	10.490	34.320	70.290	44.070	137.420	151.300	185.700
Mellemst.byer	19.410	62.920	108.250	70.160	221.190	240.380	278.040
Små byer	14.150	37.950	53.900	40.860	129.610	139.290	155.600
Øvrige land	62.840	127.440	122.910	49.590	163.220	174.260	201.940
Hele landet	162.450	416.100	635.000	377.100	999.770	1051.960	1241.460
1F Andre og uoplyste erhverv							
København	65.380	18.390	13.170	10.870	3.800	5.730	3.440
Store byer	14.370	2.710	4.070	3.830	1.410	2.310	1.270
Mellemst.byer	26.850	6.140	6.100	6.380	3.220	4.020	2.140
Små byer	13.880	4.470	3.080	5.480	2.830	3.580	1.740
Øvrige land	87.120	13.950	18.760	10.040	4.630	7.540	3.390
Hele landet	207.600	45.660	45.180	36.590	15.890	23.170	11.970
1G Hele befolkningen (incl. formue og understøttelse)/ alle beskæftigede							
København	418.840	874.520	1379.190	686.600	782.400	756.190	808.160
Store byer	84.900	245.310	426.130	219.330	312.570	333.100	359.220
Mellemst.byer	171.680	410.770	656.060	359.270	537.930	572.580	598.960
Små byer	120.310	256.680	362.700	275.510	388.040	412.230	408.470
Øvrige land	1376.640	1763.380	1761.170	466.930	510.630	535.760	528.950
Hele landet	2172.380	3550.660	4585.260	2007.640	2531.580	2609.860	2703.750

Tallene er afrundet til tiere, idet regnefejl på sidste ciffer er ikke eftersporet.

Industri og bygge- & anlægsvirksomhed 1890-1960 er baseret på skøn, tallene er derfor afrundet til tusinder.

På grund af afrundinger stemmer totalerne ikke altid fuldstændigt.

tionalt over erhvervene, men ud fra princippet om at begrænse skøn mest muligt har jeg foretrukket at anvende en sjette erhvervsklasse ”andre og uoplyste erhverv”. Klassen blev mindre og mindre ved de følgende tællinger.

Ved folketællingen i 1930 (og nogle af de foregående) anvendte statistikken en klasse kaldet ”husgerning”, hvis største komponent var husassistenter i private hjem, og som 6% af landets befolkning levede af. Da næsten alle erhverv i denne klasse i andre opgørelser er medtaget under forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice, er 1930-tællingens ”husgerning” også henregnet hertil.

Resultater – og nogle forsøg på at forklare dem

I den sidste del af oplægget gøres der rede for de resultater som er fremkommet ved hjælp af de beskrevne metoder, og det diskuteres ganske kort hvordan de kan forstås. Hovedresultaterne vises i tabel 1.

Landbrug

Som tabel 1A viser, toppede landbrugsbefolkningen i 1930'erne og er som bekendt siden aftaget, mens de beskæftigedes produktivitet er forøget enormt.

Landbrug hører til på landet. I ”øvrige land” udgjorde landbrugsbefolkningen i 1890 to tredjedele af den befolkning der levede af erhverv. I 2005 var 9% af de beskæftigede i ”øvrige land” landbrugere.

Ved kommunereformen i 1970 fik kommunerne i andre byklasser, især mellemstore og små byer, så store landområder ind under sig, at 40% af de landbrugsbeskæftigede siden har arbejdet i dem. Det vedkommer ikke byerne som sådanne. Men det betydelige – omend aftagende – antal landbrugere i dem bidrager til at andre erhvervsklasser udgør lavere andele af deres samlede beskæftigede end de ville have gjort hvis der ikke var så mange landbrugere.

Industri

Industriens fordeling er belyst i tabel 1B samt i figur 2(*næste side*), hvor industriens andel af befolkningen/beskæftigelsen i hver af byklasserne er vist for øerne og Jylland hver for sig.

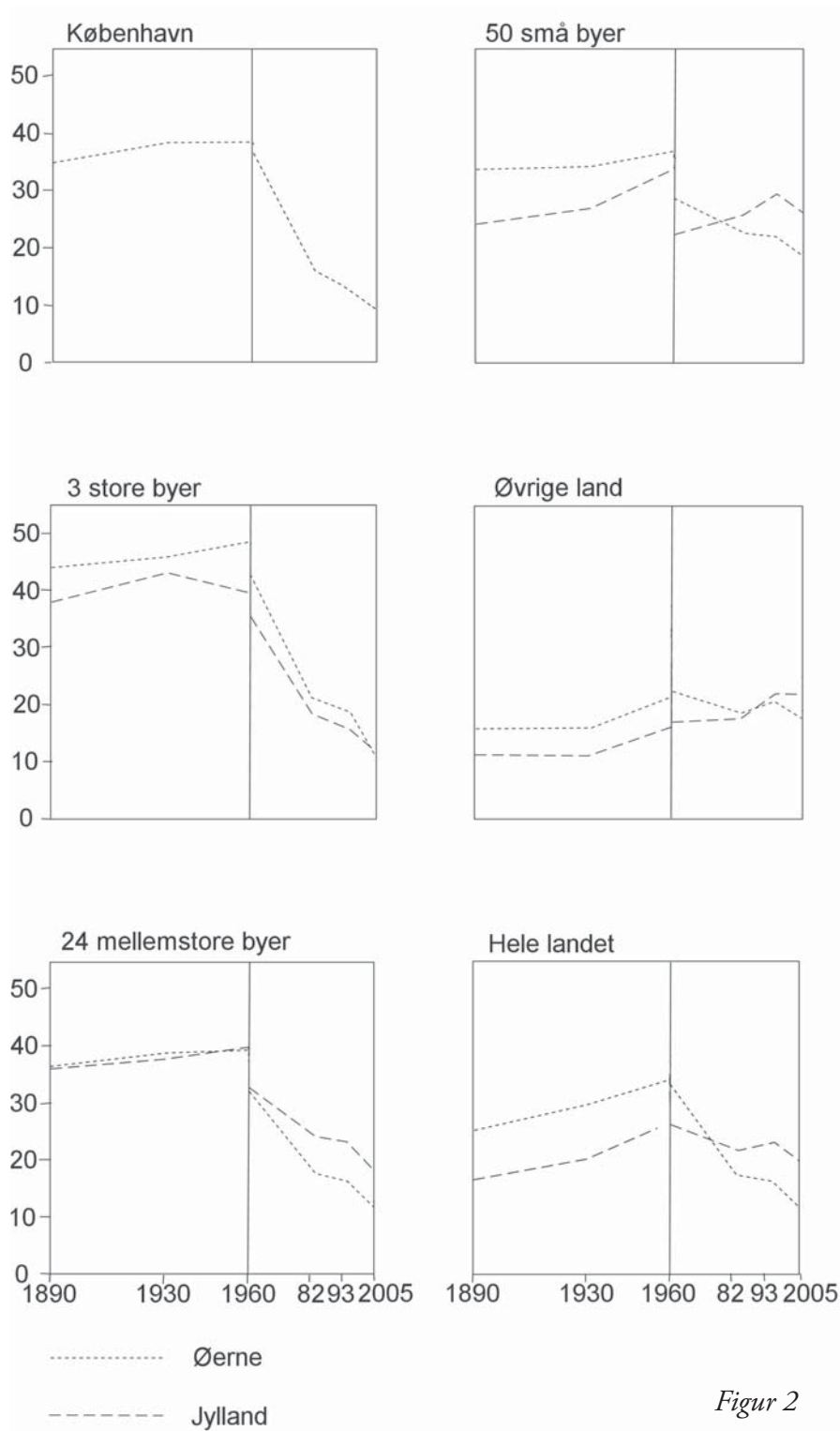
Der har været megen diskussion om definitionen af industri, og selv efter at bygge- og anlægsvirksomhed er trukket ud af tallene, rummer de en del små fremstillingsvirksomheder af håndværksmæssig karakter.

Historikerne regner med at Danmarks industrialisering i hovedsagen begyndte efter 1850, selvom der var forløbere. I 1890 levede ca.

Industri

1890 - 1960: Andel af befolkningen, der lever af industri, som procent af den befolkning, der lever af erhverv. Efter bopæl i købsteder + forstæder m. v.

1960 - 2005: Beskæftigede i industri som procent af alle beskæftigede. Efter arbejdssted (1960 dog bopæl), - 1970 - 2006 kommuner.

Figur 2

20% af befolkningen af industri, og industrialiseringen fortsatte til 1960'erne hvor godt 600.000 eller 30% af de beskæftigede arbejdede i industrien. Siden er industribeskæftigelsen aftaget stærkt, selvom produktionen er øget og industrien er blevet Danmarks langt vigtigste eksporterhverv. Det skyldes at produktiviteten også i dette erhverv er steget hastigt. Når tilbagegangen i beskæftigelsen var særlig stærk mellem 1960'erne og 1982, skyldes det også konjunkturfølværringerne efter oliekriserne, idet industrien er ret konjunkturfølsom. Industribeskæftigelsen er nu nede på ca. 400.000 eller 15%. En tilsvarende proces er forløbet i alle vestlige lande.

En stor del af den tidlige industri blev lokaliseret i København. Mens byen i 1890 kun havde 19% af landets befolkning, havde den godt 30% af industrien – en andel der i 1960 var vokset til godt 40%. Men der dog også i 1890 næsten 30% i de store, mellemstore og små byer i provinsen. Mere overraskende er det at 40% af industribefolkningen boede i det øvrige land; men det var nok i høj grad håndværksmæssige virksomheder, der var lokaliseret her, og deres andel var i 1930 og 1960 sunket til omkring 25% af hele landets. Når andelen i det andet 1960-tal er nede på 15%, er det fordi 1970-kommunerne i de andre byklasser fik indlemmet store områder, der i det første 1960-tal indgik i det "øvrige land".

Da industribeskæftigelsen efter 1970 begyndte at aftage, skete det først og fremmest i København, der siden har mistet over 70% af sin industri. København er nærmest afindustrialiseret, på nær medicinalbranchen. Det samme gælder næsten alle den vestlige verdens storbyer. Mens næsten 40% af københavnernes midt i 1900-tallet levede af industrien, ligger nu kun 9% af beskæftigelsen heri.

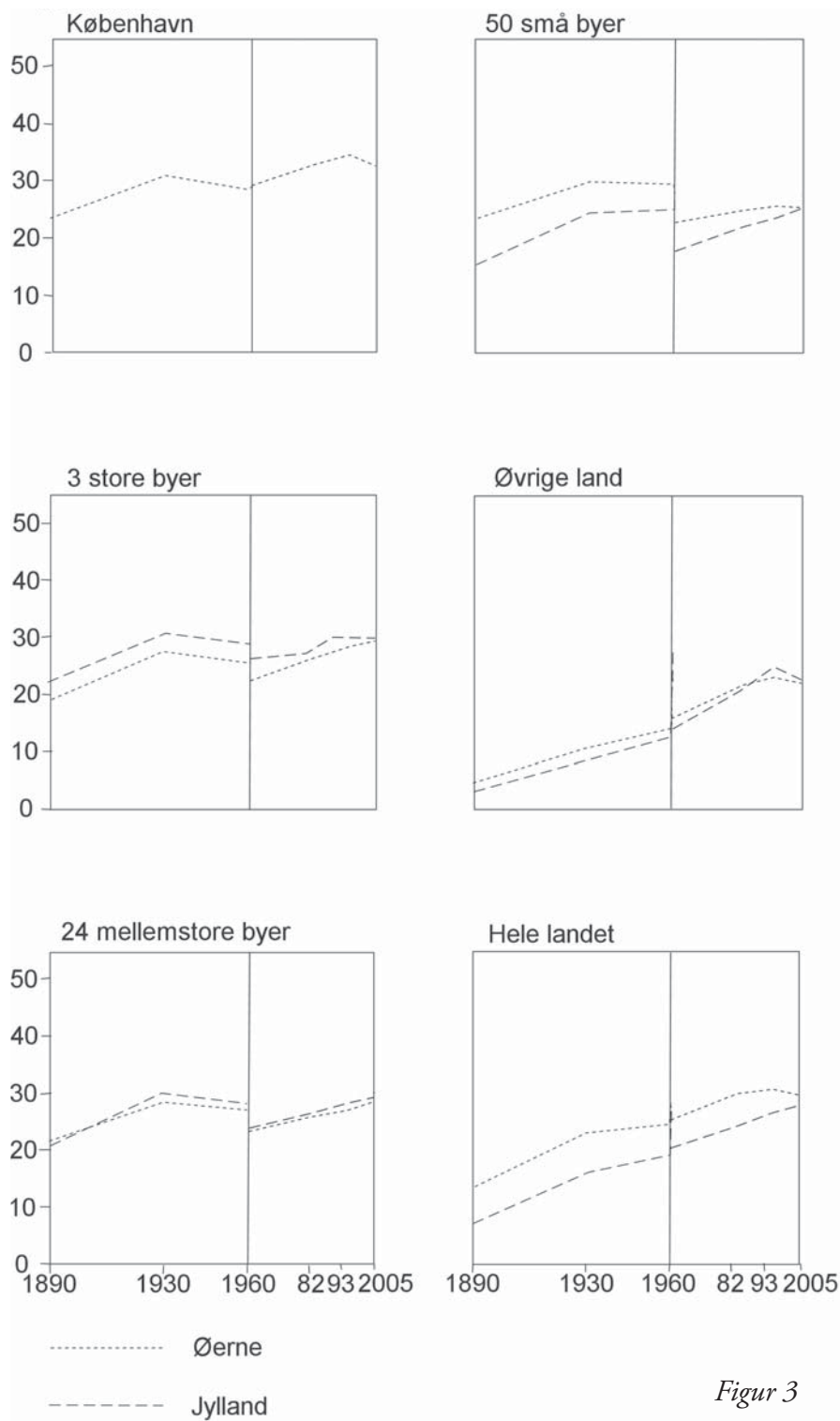
I globaliseringsdebatten siges det ofte at Danmark må satse på København som et lille lands eneste chance. Internationaliseringen er en proces med mange facetter, men i hvert fald hvad angår eksport – som i dag helt overvejende er eksport af industrivarer – er København faktisk landets svageste byklasse. For 1998 har det kunnet beregnes at København eksporterede 14% af erhvervenes samlede omsætning, mod 22% i de små byer og i det "øvrige land" (Illeris 2002). Med den fortsatte afindustrialisering af København er forskellen antagelig endnu større i dag.

Også de store provinsbyer har mistet over halvdelen af deres industri. Derimod har de små byer siden 1960 forøget deres industribeskæftigelse med over 50%, og siden 1982 er det "øvrige land" den eneste klasse med vækst i industribeskæftigelsen. Tilsammen havde de små byer og det "øvrige land" i 1960 en fjerdedel af landets industribeskæftigelse, nu har de halvdelen. Der er sket en dramatisk forskydning af industrien fra store til små byer.

Handel, transport og finans

1890 - 1960: Andel af befolkningen, der lever af handel, transport og finans, som procent af den befolkning, der lever af erhverv. Efter bopæl i købsteder + forstæder m. v.

1960 - 2005: Beskæftigede i handel, transport og finans som procent af alle beskæftigede. Efter arbejdssted (1960 dog bopæl), - 1970 - 2006 kommuner.

Figur 3

Samtidig har industrien forskydning mod vest. Det skyldes delvis forskydningen bort fra København. Men også inden for hver af provinsens byklasser er der sket en forskydning fra øerne mod Jylland, som det fremgår af figur 2. I 1890 var øernes byer mere industrialiserede end Jyllands, og Odense var landets næststørste industriby. Nu har de jyske byer en større andel af deres beskæftigelse i industrien end øernes byer.

Forskydningen skyldes kun i ringe grad flytninger af industrivirksomheder. Som påvist af Maskell (1986) er det forholdet mellem nyoprettelser, udvidelser, indskrænkninger og nedlæggelser i hver by, der har været helt afgørende.

Selvom industriens forskydning fra storbyer til små byer og udkantregioner er foregået overalt i den vestlige verden siden 2. verdenskrig, kan den næppe siges at være helt tilfredsstillende forklaret. Produktionsfaktorer som arbejdskraft og jord er billigere uden for storbyerne, men det var de også før 2. verdenskrig, så det kan næppe forklare skiftet. Egnsudviklingsstøtte har i nogle lande spillet en rolle, men har i mange lande – heriblandt Danmark – kun rådet over ret begrænsede midler. Infrastruktur og uddannelsesniveau er forbedret overalt, men måske forholdsvis mest i små byer og udkantområder – det er svært at opgøre særlig præcist. Forbedring af transport og kommunikationer har måske generelt mindsket storbyernes fordele ved nærhed til mange kunder og leverandører (herunder informationskilder); men der er megen uenighed herom. I de senere år har nogle forskere lagt stigende vægt på at forstå industriens lokalisering i lyset af bredere samfundsstrukturer, en forståelse som kun kan skitseres ganske kort. Som vigtige samfundsstrukturer regnes såvel de fysiske strukturer, finansierungsstrukturer, uddannelsesstrukturer som virksomhedslederes og arbejdskraftens holdninger, livsformer og tænkemåder. Alle disse faktorer er udviklet i samspil med bestemte økonomiske aktiviteter. I industrialiseringens tidlige faser blev strukturer, der var gunstige for den tids industri, især opbygget i storbyerne, men undertiden også andetsteds – i Danmark især på øerne og i Østjylland. Imidlertid har industrien ændret sig, og storbyernes (og tildels øernes) samfundsstrukturer var for træge til at tilpasse sig med samme fart. Derimod kunne nye samfundsstrukturer, der passede til industriens nye produktionsmåder med større krav om innovation og fleksibilitet, hurtigere opbygges i de tidligere mer eller mindre industriløse småbyer og udkantområder, i Danmark især i Jylland.

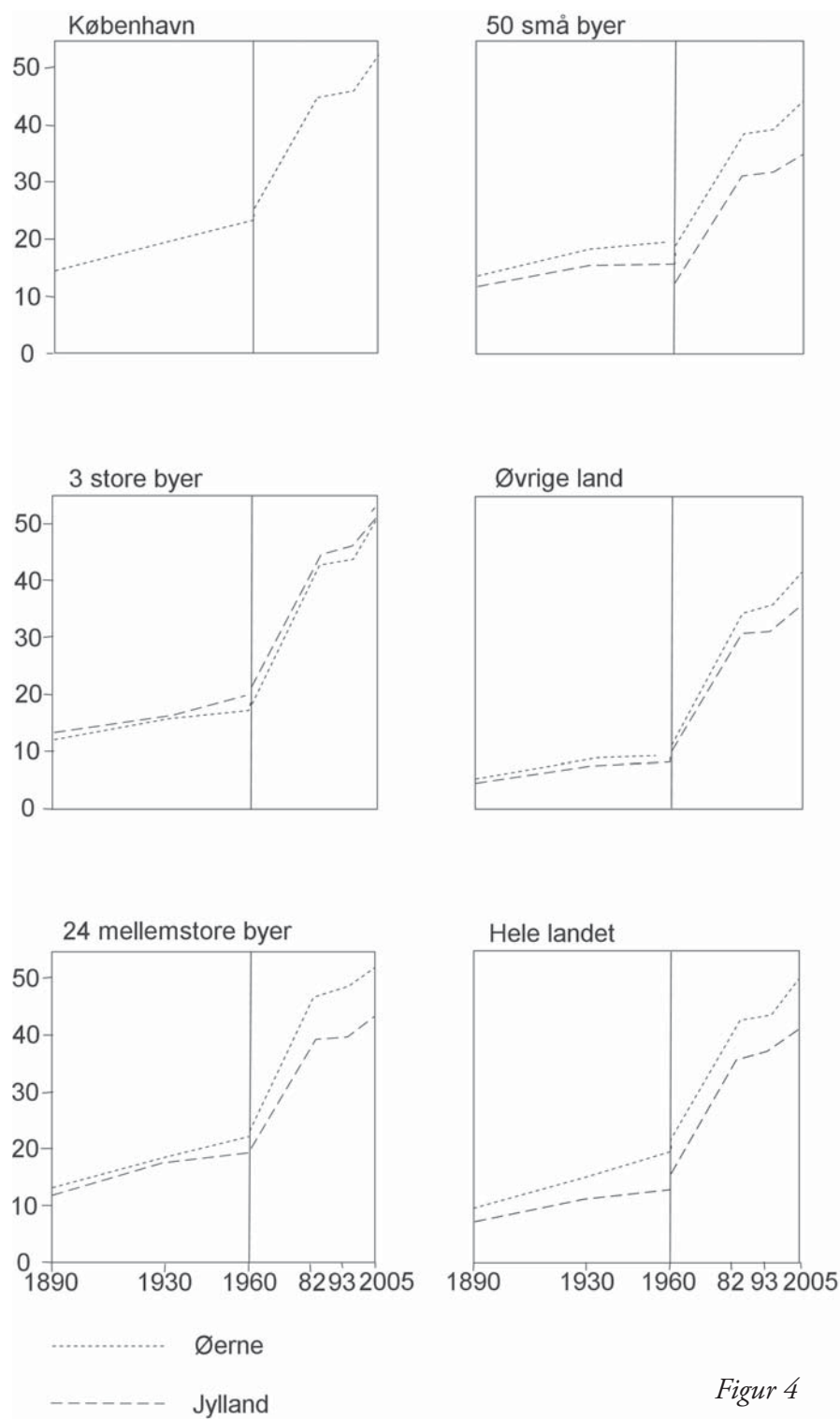
Bygge- & anlægsvirksomhed

Denne erhvervsklasse er som sagt trukket ud af den samlede sekundære sektor for ikke at forplumre billedet af industriens forandringer og skiftende geografi med sin – som det fremgår af tabel 1C – siden 1930 store stabilitet i tid og rum. (Naturligvis var erhvervets andel

Forretning, offentlig, personlig og fritidsservice

1890 - 1960: Andel af befolkningen, der lever af forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice, som procent af den befolkning, der lever af erhverv. Efter bopæl i købsteder + forstæder m. v.

1960 - 2005: Beskæftigede i forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice som procent af alle beskæftigede. Efter arbejdssted (1960 dog bopæl), - 1970 - 2006 kommuner.

Figur 4

af den samlede befolkning endnu i landbrugssamfundet af 1890 beskeden og voksende i de følgende år).

Også geografisk har erhvervet været meget stabilt. Der kan dog iagttages en langsom forskydning fra by mod land. Men det må huskes at der på intet tidspunkt er oplysninger om hvor arbejdet egentlig er foregået. For dette erhverv betyder det "arbejdssted", hvortil beskæftigelsen fra 1970 er henregnet, blot virksomhedernes postadresse.

Handel, transport og finansvæsen

Denne del af servicesektoren belyses af tabel 1D og figur 3(*forrige side*). Den omfatter service i privat regi eller i hvert fald – som offentlig transport og telekommunikation – udbudt på et marked.

Gennem hele undersøgelsesperioden har handel, transport og finans tilsammen haft stigende beskæftigelse. I et samfund med voksende arbejdsdeling og voksende velstand er behovet for disse tjenesteydelser forøget. På den anden side har produktivitetsstigninger dæmpet beskæftigelsens vækst og undertiden endda medført faldende beskæftigelse – eksempler er selvbetjening i detailhandlen, it-anvendelse på mange områder (finansvæsen, telekommunikation), øget kapitalapparat i transport.

Disse tjenesteydelser følger i betydelig grad befolkningens lokalisering (se tabel 1G). Det hænger sammen med at serviceproducenter og servicebrugere i mange tilfælde må mødes. Den, der vil bruge en café, må begive sig hen på en café. De fleste slags service kan ikke – som varer – transporteres over lange afstande.

København og de store provinsbyer har gennem hele perioden haft en større andel af befolkningen/beskæftigelsen i disse erhverv end af den samlede befolkning/beskæftigelse, og "øvrige land" har haft en mindre andel. Den mere specialiserede service (engroshandel, internationale transportterminaler, større bankhovedsæder osv), der kræver et stort kundeunderlag, er koncentreret i de større byer og leverer herfra tjenesteydelser til hele landet eller hele landsdele, mens de mellemstore og små byer både bruger storbyernes specialiserede service og selv betjener deres egne oplande med mere almindelig service (f.eks. udvalgsvarer-handel).

Københavns andel af befolkningen/beskæftigelsen i disse erhverv har ligget ret konstant omkring 40% af hele landets, dog efter 1982 aftaget til omkring 35%. Store, mellemstore og små byers er steget fra omkring 35% til 50%, med et hop i statistikken da store områder blev overflyttet fra "øvrige land" til 1970-2006-kommunerne. Provinsen har kunnet dække en let stigende del af sit servicebehov selv. Det "øvrige land" har gennem hele perioden måttet benytte en

del service fra byerne, og i 1890 levede kun 4% af den befolkning, der levede af erhverv, af denne sektor. I 1993 var sektorens andel af beskæftigelsen i ”øvrige land” steget til knap 25%.

I de enkelte byklasser har det – bortset fra København – på øerne og i Jylland været omtrent lige store andele af befolkningen/de beskæftigede, der levede af disse erhverv, dog frem til 1960 lidt større andele i øernes små byer end i de jyske. I forhold til antallet af servicebrugere har øerne altså indtil 1960 været lidt bedre dækket end Jylland.

Forretnings-, offentlig, personlig og fritidsservice

Denne resterende del af servicesektoren blev længe i statistikken kaldt immaterielle erhverv, siden – noget misvisende – offentlig administration og liberale erhverv samt anden service. Den belyses af tabel 1E og figur 4(*forrige side*).

De tungeste dele af sektoren er i 2005 socialvæsen med 326.000 beskæftigede, forretningsservice med 263.000, undervisning med 204.000 og sundhedsvæsen med 157.000. Sektoren har vokset i hele perioden. Især blev den offentlige sektor udvidet hastigt i 1960'erne og 70'erne, og socialvæsenet bliver det stadig. Efter 1993 har især forretningsservice (IT-service, konsulentbrancher mv) ekspanderet., men også beskæftigelsen ved fritidsservice samt i foreninger og organisationer. Generelt er behovet for disse tjenesteydelser stigende, og mange opgaver der tidligere blev løst af hjemmearbejdende kvinder er nu blevet til erhvervsarbejde. Hertil kommer at mulighederne for produktivitetsgevinster ifølge tjenesternes karakter er begrænsede. Maskiner kan ikke passe børn og ældre!

Ligesom for de andre sektorer vedkommende genfindes disse tendenser i hele den vestlige verden; men omfanget af offentlig service er særlig stort i de nordiske lande, der har særlig stor kvindelig erhvervsbeskæftigelse.

Grundlæggende følger denne sektor, lige som handel, transport og finansvæsen, lokaliseringen af den befolkning den betjener. Der er imidlertid større afvigelser over tid og sted. I 1890 var det kun 5% af befolkningen i det ”øvrige land”, der levede af denne sektor – nogle præster, lærere, læger mv – men 12-14% i de andre byklasser.

Frem til 1960 skete væksten overvejende i København samt de store og mellemstore provinsbyer, dels fordi disse byer havde den største vækst i befolkningsunderlag, dels fordi skiftet fra omsorg i hjemmet til omsorg som erhvervsarbejde skete tidligst her, og dels fordi det var de lidt større offentlige institutioner (sygehuse, undervisning ud over 7. klasse) der især ekspanderede.

I perioden 1960-82 ændredes billedet: Mens beskæftigelsen i København "kun" fordobledes, blev det mer end tredoblet i alle de andre byklasser. Udover ændringer i befolkningslokaliseringen var årsagen en stærk forbedring af i basale offentlige tjenester (skoler med overbygning, børneinstitutioner, professionel kommunal administration mv) over hele landet og ikke mindst i landkommuner, hvor kommunalreformen i 1970 gav kommunerne muligheder for at gennemføre den. Samtidig etablerede de mellemstore byer sig som en rygrad i den offentlige service med centralsygehuse, gymnasier og erhvervsuddannelser.

Efter 1993 har København og de 3 store provinsbyer igen ført an, ikke mindst fordi forretningsservice og videregående uddannelser med tilhørende sygehuse er ret koncentreret i disse byer.

I 1890 var det 12-14 af byklassernes befolkning, der levede af denne sektor, og i det "øvrige land" kun 5% - nogle præster, lærere mv. I 2005 har sektoren 52% af beskæftigelsen i København og de store provinsbyer, 46% af beskæftigelsen i de mellemstore byer og 38% i de små byer og det "øvrige land".

I de enkelte byklasser – undtagen København og de 3 store byer, hvor Odense er den eneste ø-repræsentant – udgør den befolkning/de beskæftigede, der lever af denne sektor, en markant højere andel af den samlede befolkning/beskæftigelse på øerne end i Jylland. Dette gælder især efter 1960. Årsagen kan dels være forskellige holdninger til at udbygge den offentlige sektor – det historisk fattigere Jylland kan være mindre villig til at betale herfor, selvom udligningsordningerne har bødet på et svagere skattegrundlag. Dels er det en ren statistisk virkning af industri-tilbagegangen på øerne efter 1960, som giver servicesektoren relativt større vægt.

Andre og uoplyst erhverv samt personer uden erhverv

I tabel 1F er medtaget en klasse "andre og uoplyst erhverv" der – som allerede nævnt – kun har betydning i 1890, hvor den overvejende bestod af daglejere. De var ret jævnt fordelt over byklasserne, dog med forholdsvis noget større vægt i byerne end på landet.

I delperioden 1890-1960, hvor tallene vedrører hele befolkningen, er i tabel 1 tal udeladt for den del der levede af deres formue eller understøttelse, da den jo ikke er relevant for erhvervsudviklingen. Interesserede kan let beregne den ved at trække erhvervene fra totalbefolkningen (tabel 1G). Formue- og understøttelsesandelen steg jævnt fra 6,3% af befolkningen i 1890 til 12,5% i 1960. Mens København i 1890 havde forholdsvis større andel af denne gruppe end landet som helhed, var dens fordeling over byklasserne i 1960 omtrent den samme som hele befolkningens.

Konklusion

Formålet med dette oplæg har været at præcisere erhvervsudviklingen i byer i forskellige størrelsesklasser, som baggrund for planlægningen af byernes erhvervsarealer.

I Københavnsområdet var industri et dominerende erhverv under byens vækst fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet, hvor henved 40% af beskæftigelsen lå i dette erhverv. Industriens lokalisering – ikke mindst en adskillelse af boliger og industri – var en væsentlig bevæggrund for at byplanlægge, og efter 2. verdenskrig blev der i regionen udlagt omfattende industriarealer. Men kort efter begyndte industrien at gå tilbage, indskrænkninger og nedlæggelser dominerede over oprettelser og udvidelser. København blev – som andre vestlige storbyer – afindustrialiseret (med enkelte undtagelser som medicinalindustrien). Industriarealerne blev fyldt med andre erhverv som detailhandel, engroslagre, transportcentre og forretningsservice, der typisk pr. m² genererede langt mere bilkørsel end industri. Andre af de hurtigt voksende serviceerhverv har krævet udlæg af arealer til kontorområder, sygehuse, uddannelsesinstitutioner, havne og lufthavne, sport, kultur og forlystelser. Planlægningen må indrette sig på disse erhvervs behov.

De 3 store provinsbyer har gennemgået et meget lignende skift, hvad angår erhvervsudvikling og de deraf affødte krav til planlægningen.

I de mellemstore byer er der, især i Jylland, stadig en betydelig industri, samtidig med at arealforbrugende serviceerhverv med meget forskellige krav til planlægningen har fået stor vægt.

I de små byer sker der også betydelige industrielle nyinvesteringer, typisk i små og mellemstore virksomheder. Der er et behov for velindrettede industriarealer, men ikke nødvendigvis i det omfang, kommunerne ofte har udlagt. Også her er servicesektoren voksende, men nu forholdsvis langsommere end i de store byer. De enkelte virksomheder og institutioner er typisk mindre og kan bedre integreres i byen end de større enheder. I enkelte små byer er det dog én eller nogle få virksomheder eller institutioner, der er den dominerende brik i kommunens planlægning.

Det øvrige land – der efter den ny kommunalreform i reglen ikke længere rummer selvstændige kommuner – har ofte et stort og voksende antal industrivirksomheder og en betydelig lokal service, især i de bebyggelser der mellem 1970 og 2006 var kommuncentre. Planlægningssituationen er ikke ulig de små byers.

ODENSE – fra industri til service.

Af Jesper Harvest 31. august 2007.

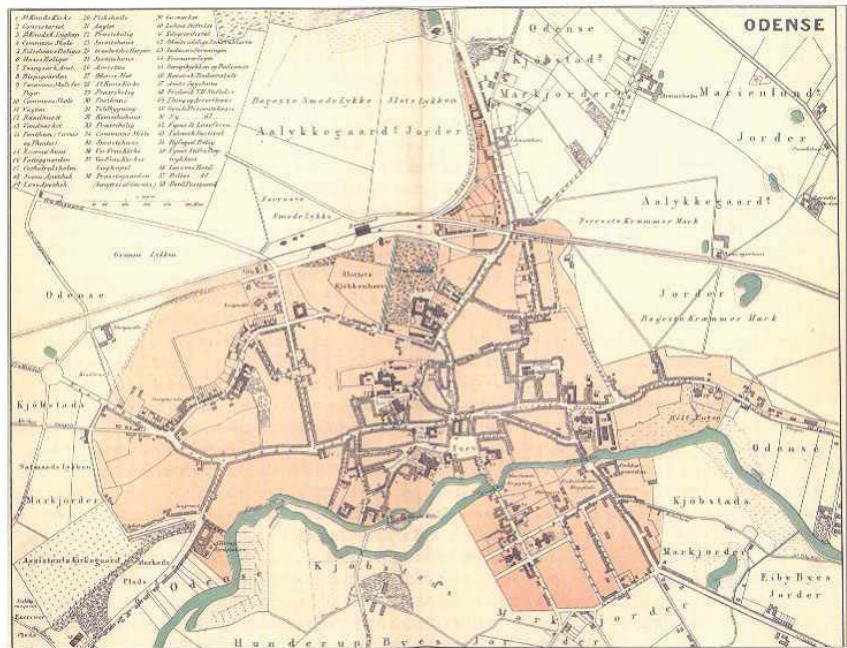
Kortet er fra 1870, fra Trap's anden udgave.

Erhverv og boliger lå blandet mellem hinanden.

Den oprindelige by lå i området nord for Odense Å. Den første bebyggelse syd for åen kom omkring Frederiksgade, der havde forbindelse til Nyborgvej.

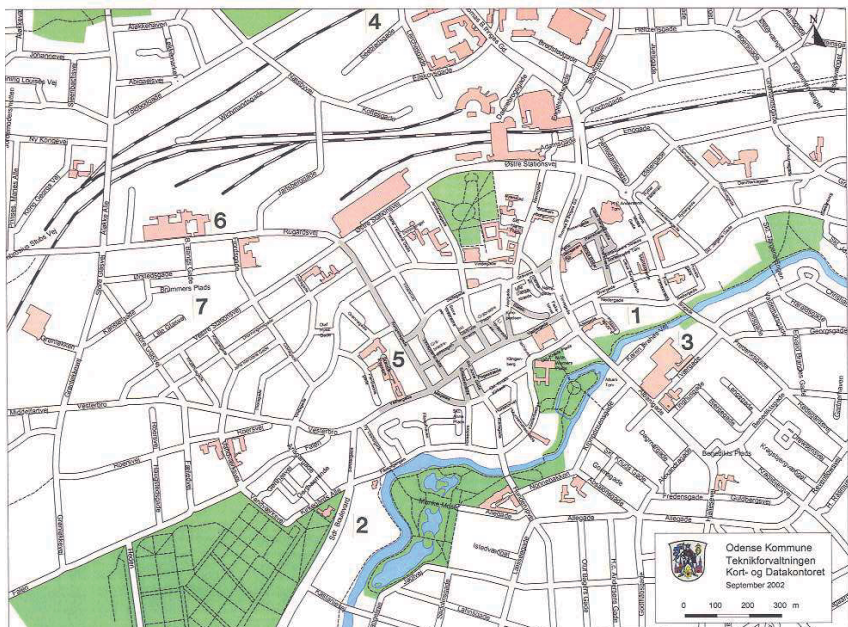
Vi skal se på to virksomheder nord for åen, der nu er lukkede.

To virksomheder syd for åen fungerer endnu.

Kort over Odense bymidte med angivelse af de omtalte bebyggelses placering.

1. Nedergade. Nuværende boligbebyggelse. Tidligere Tørrings og Blumensaadts fabrikker.
2. Søndre Boulevard. Boligbebyggelse. Tidligere Allerups jernstøberi og maskinbyggeri.
3. Tværgade. Albani bryggeri, syd herfor Tasso jernstøberi.
4. Toldbodgade. Nord herfor Odense havn og kanal.
5. Brandts Klædefabrik. Ombygget til kulturelle formål.
6. Rugårdsvej. TV 2. Tidligere kvægtorv.
7. Lille Glasvej. Boliger i bygninger tidligere benyttet af Odense Glasværk.

Tørrings og Blumensaadts fabrikker i Nedergade. Baghuse og baggårde lå helt ned til åen.

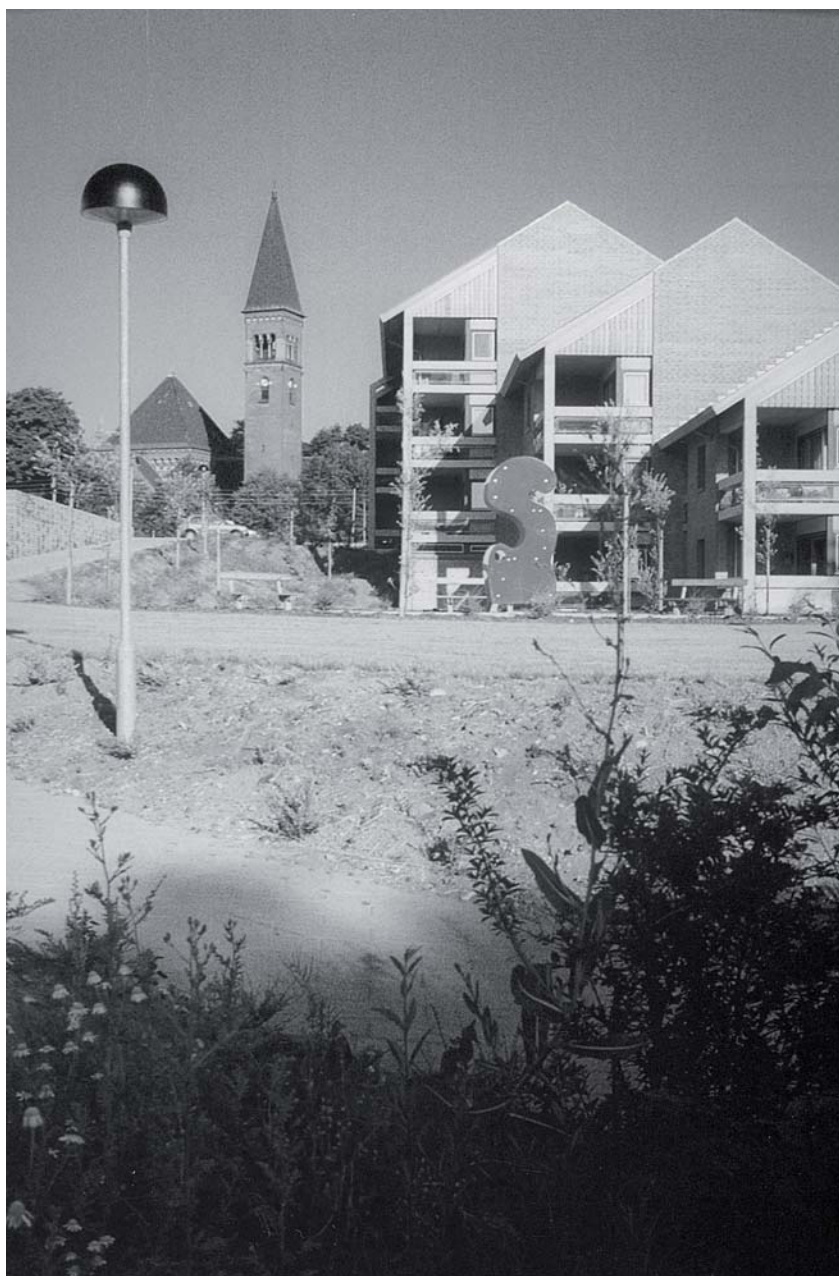

Alt blev nedrevet 1980, og der blev opført boliger i højde som de gamle bygninger på gadens nordside.

Den anden virksomhed lå i byens vestlige del, mellem Sdr. Boulevard og Odense Å. Allerups jernstøberi og maskinbyggeri var en af byens største virksomheder med flere hundrede ansatte. Fabrikken blev nedrevet i 1975.

Der blev i stedet bygget boliger med udsigt mod åen. Ansgar kirke ligger på den anden side af vejen

Albani bryggeri blev opført som en af de første bygninger syd for åen. Bryggeriet virker endnu. Der er overbebygget med store tanke, uden hensyn til omgivelserne. Men med nye ejere kan der ske ændringer i bryggeriets vilkår efter 2010. Tasso jernstøberi findes i samme bydel.

Andre virksomheder er flyttet ud. Mest markant blev Odense Stålskibsværft i 1959 flyttet fra Odense Kanal til Lindø. Kapaciteten udvidet fra bygning af skibe på 40.000 td. til skibe på 600.000 td. Værftet er Fyns største industriarbejdsplads. Beskæftigelsen varierer fra 3.000 – 6.000 ansatte.

Odense Kanal blev gravet i årene omkring år 1800. Formålet var anlæg af havnen lige nord for byen. Havnen fungerer stadig, men dens indre del er i de senere år på vej til at overgå til anden anvendelse. Som i flere andre havne bygges der boliger og kontorer.

Tilbage i byen er Brandts Klædefabrik et kendt eksempel fra 1980'erne på ombygning af en virksomhed til kulturelle formål. Kunsthall, grafisk museum, museum for fotokunst og kunstakademi.

Et musikbibliotek er bygget på modsat side torvet.

Udendørsarealet har fra starten været et populært samlingssted

En anden kendt omdannelse er TV2 i det tidligere kvægtorv. Ombygningen fandt sted sidst i 1980'erne.

Der er flere muligheder i nærheden. En tom afdeling af kvægtorvet, og det lukkede slagteri under nedrivning.

Syd for TV2 er det tidligere glasværk ombygget til boliger, undervisning og institutioner.

Beklædningsfagskolen er indrettet i en del af den tidligere hovedbygning, resten er lejligheder.

Attraktive boliger findes især i de bevarede lave, tidligere værkstedsbygninger. Desuden er der et stort grønt fællesareal midt i området.

Nye erhvervsgrunde er byggemodnet i den såkaldte Tietgenby i den sydøstlige bydel, med direkte indkørsel fra en ny tilslutning til motorvejen. En stor udflyttet aktivitet er fragtcentralen, og der en stor ny containerplads. Begge aktiviteter er servicevirksomheder. De mange containere illustrerer den nye verdensorden med produktion i andre lande og handel over lange afstande og alle grænser.

Hvad er der da tilbage af lokale virksomheder? Gartnerierhvervet er en vigtig aktivitet, som her i Bellinge.

Der er ca. 185.000 indbyggere i kommunen. Heraf er over 90.000 i beskæftigelse, desuden er der en betydelig indpendling fra andre kommuner.

Mange arbejdspladser er i detailhandlen. Her Rosengårdscentret i den sydøstlige bydel.

Mange arbejdspladser er i den offentlige sektor. Her foto fra Syddansk universitet.

Erhvervslokaliseringen i bylegemet. By-planlægning og byudvikling i Hillerød 1945-2006

Vibeke Dalgas

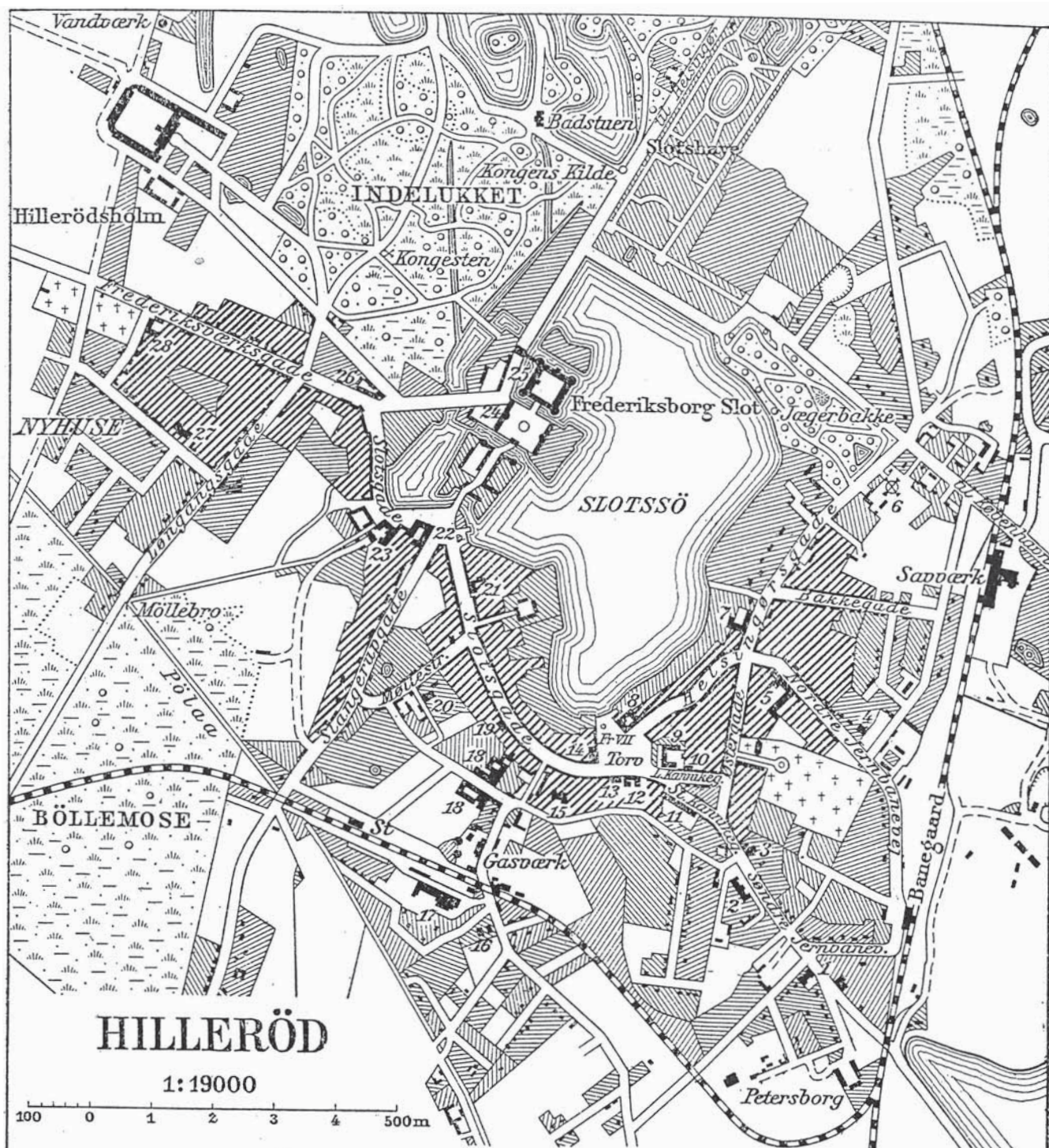
Indledning

Tak til Sven Illeris som vikarierede før mig på seminaret, da jeg ikke kunne være til stede på grund af sygdom. Mit indlæg bliver derfor ganske kort med hovedvægt på at illustrere lokaliseringsudviklingen i Hillerød for industri og erhverv 1945-2006. Samtidig kan indlægget tjene som baggrund for Ole Stillings artikel.

De gamle industriområder

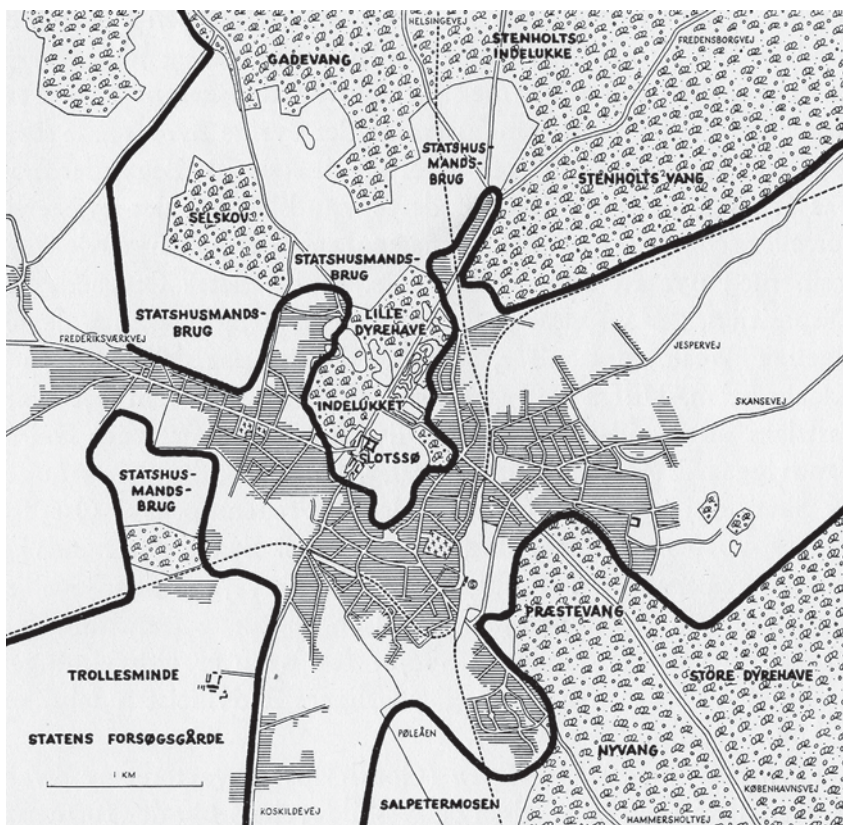
Hillerød var oprindelig "slotsby", der skyldte Frederiksborg slot sin tilblivelse. Men i løbet af 1800-talet udviklede den sig også til en handels- og oplandsby, ikke mindst på grund af den centrale beliggenhed midt i Nordsjælland og syd for de store skove. På et kort over byen fra Trap Danmark 1918 (fig.1) ser man tydeligt alle de karakteristiske institutioner, værker og anlæg, der kendetegner købstaden, samt nogle af de industrivirksomheder, som havde udviklet sig inden for det traditionelle byområde. F.eks. ser man Nordstens fabrik og gasværket nord for jernbanen til Frederiks-værk, der i 1951 blev forlagt syd om byen. De ledige jernbanearealer gav plads til flere nye virksomheder og fabrikker og udvidelser af slagteriet og Nordstens fabrikker, der producerede landbrugs-maskiner. En del af jernbanesporet blev liggende og fungerede i en årrække som industrispor for flere af de store virksomheder. I dag er sporet omdannet til en cykel- og gangsti, der forbinder nogle af de nye centrumfunktioner, hovedbiblioteket i den store slagterihal og indkøbscentret "Slotsarkaderne", der har afløst Nordstens mange fabriksbygninger, med stationen.

Kort efter 2. Verdenskrig udarbejdede de to kommuner, som delte Hillerød: købstadskommunen Hillerød og forstadskommunen Frederiksborg slotssogns kommune, en fælles dispositionsplan (1950). Det store og aktuelle problem var da, at der både var behov for nye boligområder, især til villaer, og nye institutioner. Så dispositionsplanen måtte tage stilling til byens vækstmuligheder og vækstretninger. Udlæg til evt. nye industriarealer havde ikke nær den samme interesse. Der blev blot udlagt nogle af de eksisterende områder til industri eller til blandet bolig- og erhverv. Man havde allerede da en fornemmelse af, at Hillerød ikke skulle basere sin fremtid på en tung industritilvækst. Der var tanker fremme i dispositionsplanen

1 Frk. Mörks Skoler	8 Hotel „Köbenhavn“	15 Missionshotel	22 Hotel „Leidersdorff“
2 Sygehus	9 Raad- Ting- og Arresthus	16 Vandværk	23 Slotsmølle
3 Borgmesterbolig	10 Posthus, Telegrafst.	17 Svineslagteri	24 Amtmandsbolig
4 Birkedommerbolig	11 Latinskole	18 Nørdestens Fabrik	25 Slotskirke
5 Kommuneskole	12 Hotel „Kronprinsen“	19 Apotek	26 Amtstue
6 Christiansmølle	13 Hotel „Postgaarden“	20 Tekn. Skole	27 Hospital
7 Borgerstiftelse	14 Bank (Hillerød og Omegn)	21 Spare- og Laanekasse	28 Kommuneskole

Efter Generalstabens Revision 1918.

Skove, statshusmandsbrug, store gårde etc. omkring Hillerød (Hillerødbogen, 1948).

om Hillerød som ”skoleby”, ”turistby” og ikke mindst som boligby i et samspil med det voksende hovedstadsområde.

Det var byplanlæggeren prof. Peter Bredsdorff som udarbejdede dispositionsplanen, hvori han fandt frem til, at Hillerød kunne vokse i tre retninger mellem de store grønne skovkiler (fig. 2). Det er et interessant sammenfald, at den berømte ”Fingerplan” for Storkøbenhavn (fig. 3), som også blev udarbejdet af Peter Bredsdorff, blev til på samme tid, men naturligvis i en helt anden skala og med det kollektivt trafiksystem i ”byfingrene”.

De første planlagte industri- og erhvervsområder og dispositionsplan 1973

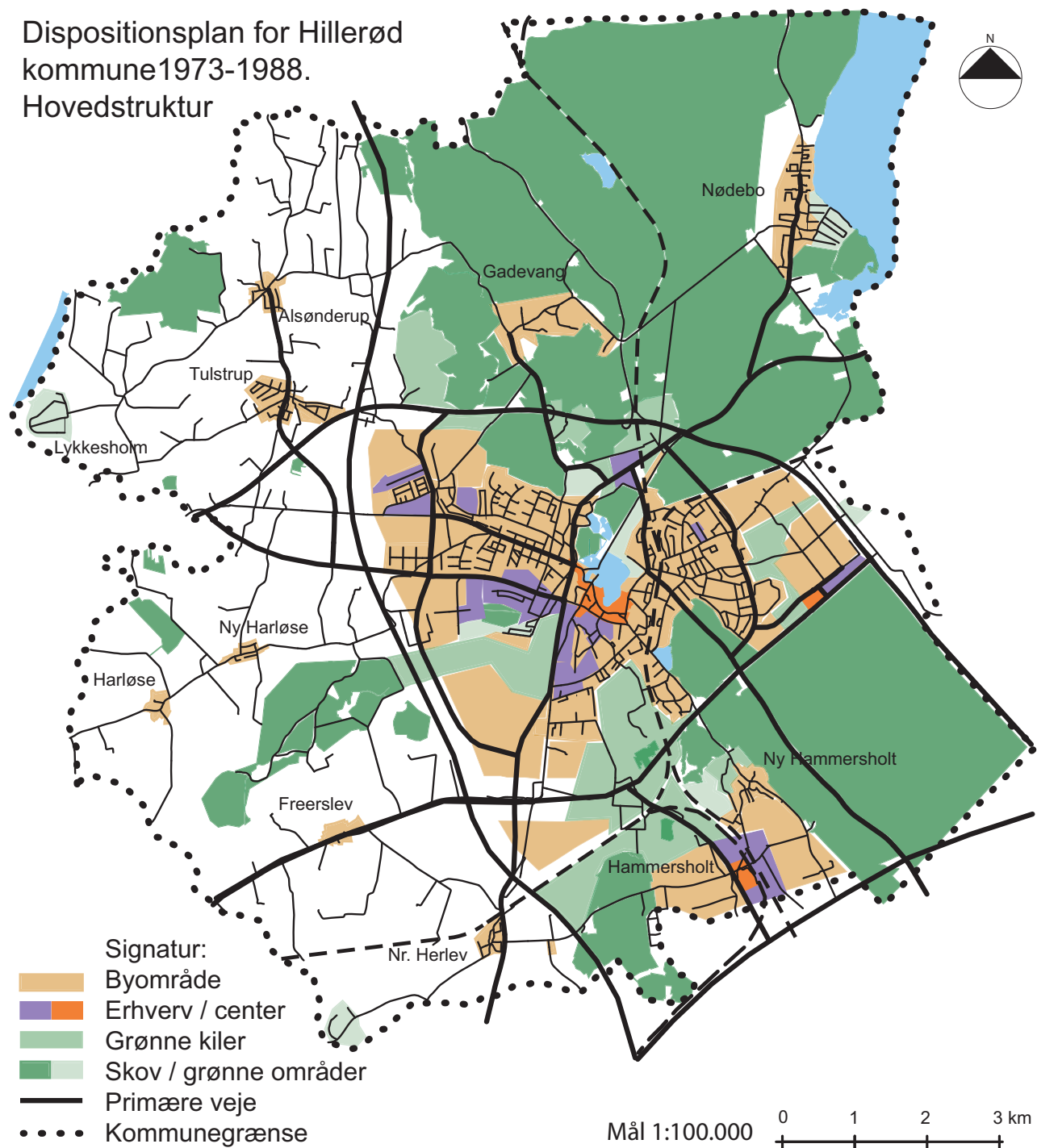
Allerede i begyndelsen af 60-erne gik det forrygende stærkt med byens udvikling og jeg blev ansat først som byplanmedarbejder (1959-66) og senere som konsulent for begge kommuner, hvilket jeg fortsatte med til sidst i 70'erne. Den første og meget ambitiøse centerplan blev udarbejdet i 1962 af Skaarup og Jespersen, men allerede ændret af bykerneplanen, som jeg havde udarbejdet i 1975. Trafikproblemerne gav allerede i begyndelsen af 60-erne anledning til stor bekymring og prognoserne var faretruende. Man kan nok i dag undre sig lidt over, at det udlovede sammenbrud aldrig kom – og hvorfor?

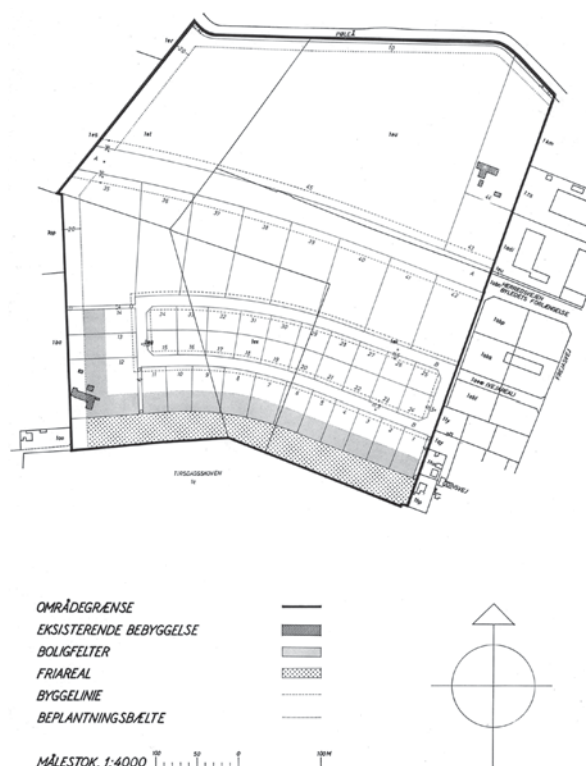
Parcelhuskvartererne og enkelte etageboligområder bredte sig ud over de attraktive landskaber først i de østlige bydele og senere mod vest. Mod syd på de mere fugtige og irregulære gamle overdrevarsarealer

Forsiden til Skitseforslag til en Egnplan for Storkøbenhavn, udarbejdet i 1947. Planen, der fik tilnavnet ”Fingerplanen” på grund af sine byfingre og grønne ”kiler” mellem disse, har vist sig at være både holdbar og fleksibel. Mange andre byer har haft den som forbillede for deres planlægning. I 2006 kom ”Fingerplanen” med i den meget omtalte danske kulturkanon.

Dispositionsplan for Hillerød kommune 1973-1988. Hovedstruktur

Industriområdet ved Tirsdagsskoven i Frederiksborg slotssogns kommune (Byplanvedtægt nr. 17. 1965).

blev planlagt nye idrætsarealer, en ny sportshal: "Frederiksborghallen" samt reserveret plads til flere store og arealkrævende institutioner og serviceprægede virksomheder. Den eksisterende "Milnersvej" blev forlænget til Roskildevej for at skaffe adgang til dette vigtige nye erhvervsområde. I 1968 blev der udarbejdet en partiel byplanvedtægt for dette område omkring Milnersvej (Åmosegården, byplanvedtægt nr. 19).

Men det var ikke det først planlagte erhvervsområde. Allerede i slutningen af 50-erne blev der udlagt et lille område "Håndværkervænget" (fig. 6) på et areal i "Østbyen" nord for Jespersvej. Meningen var at små håndværksvirksomheder, som var klemte inde i bykernen, skulle kunne flytte deres værksted her ud og bygge sig en bolig i tilslutning hertil. Men det var lidt af en romantisk drøm! Tiden var allerede løbet fra denne ellers sympatiske idé. Der kom andre typer af småvirksomheder, grunderne var for små og lokaliseringen midt i et udpræget boligområde et miljømæssigt fejlgreb. I 2007 blev Håndværkervænget omdannet til boligområde ved udarbejdelsen af en ny lokalplan.

I Frederiksborg slotssogns kommune i den vestlige bydel blev et andet tidligt planlagt område: "Industriområdet ved Tirsdagsskoven" udlagt i 1967 (Byplanvedtægt nr 17) (fig. 5). Belært af erfaringerne fra Håndværkervænget blev grundene her meget større, og der blev åbnet op for at virksomheder af forskellig type kunne etablere sig her.

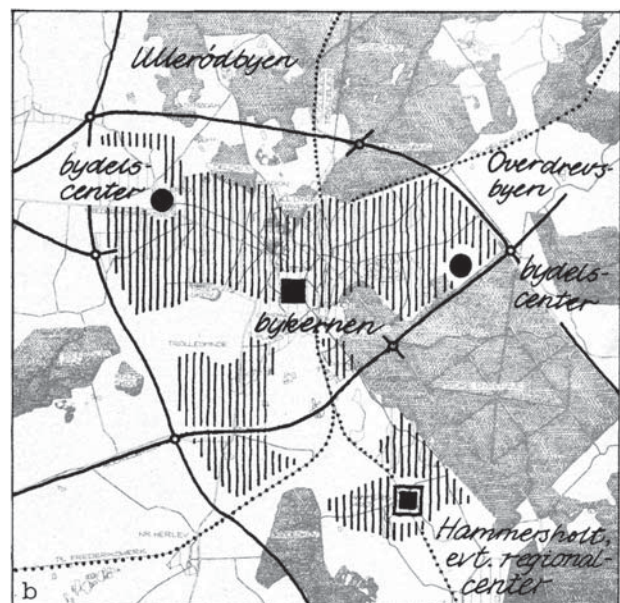

Håndværkervænget ved Jespervej i Hillerød, udstykning fra begyndelsen af 60-erne. Mål 1:5000 (udsnit af grundkort 1977).

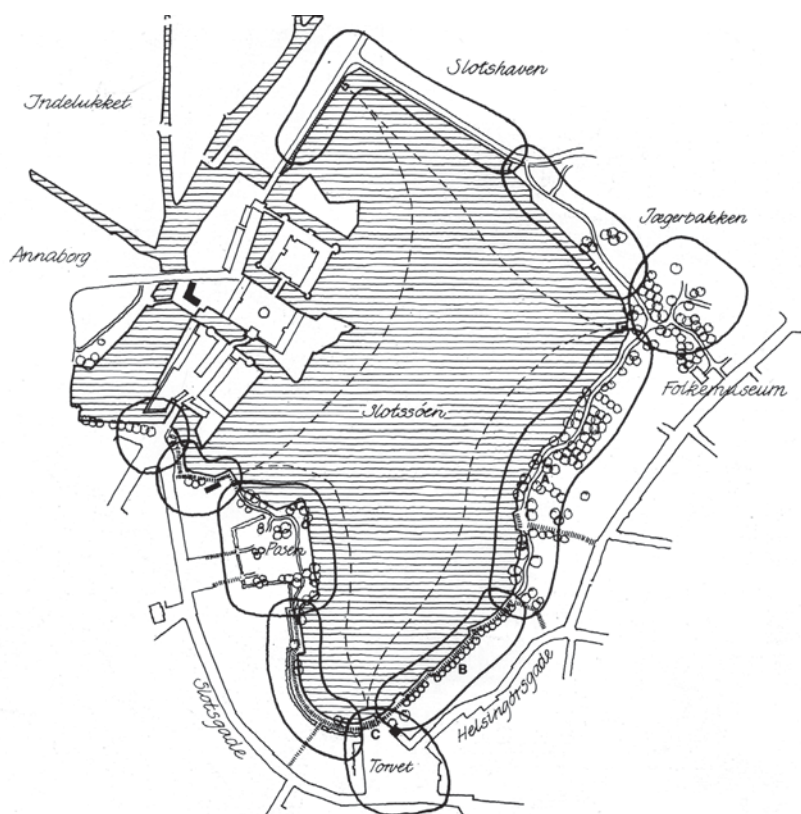

Område med blandet bolig- og erhvervs-bebyggelse.	Område til offentlige formål.
Boligområde med etagehusbebyggelse.	Industri-, håndværk- og serviceområde.
Boligområde med åben lav bebyggelse.	Ældre industriområder, foreslås omdannet.
	Arealer, der skal overgå til anden anv.

"Hillerød bykerne og grænseområder".
1975. Arealernes anvendelse. Bemærk Nordstens fabrikker m.m. udlagt som areal, der skal overgå til anden anvendelse.

Dispositionsplanens centerstruktur.
Bykernen skulle aflastes af lokale centre i de østlige og vestlige bydele samt af et evt. fremtidigt regionalt center ved Hammersholt.

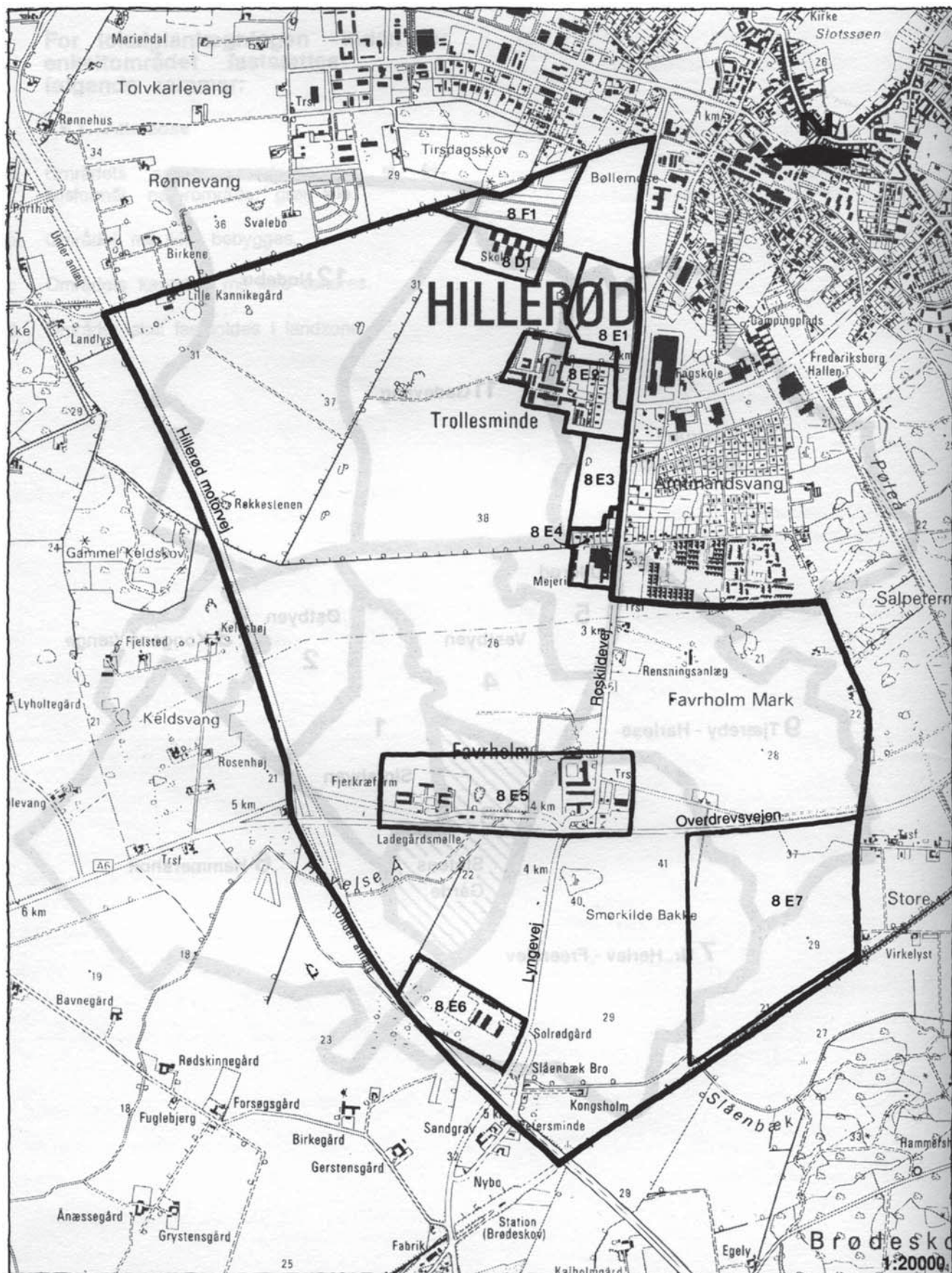

Etablering af en søsti hele vejen rundt om Slotssøen var et centralt element i bykerneplanen fra 1975 (Hillerød bykerne og grænseområder. 1975).

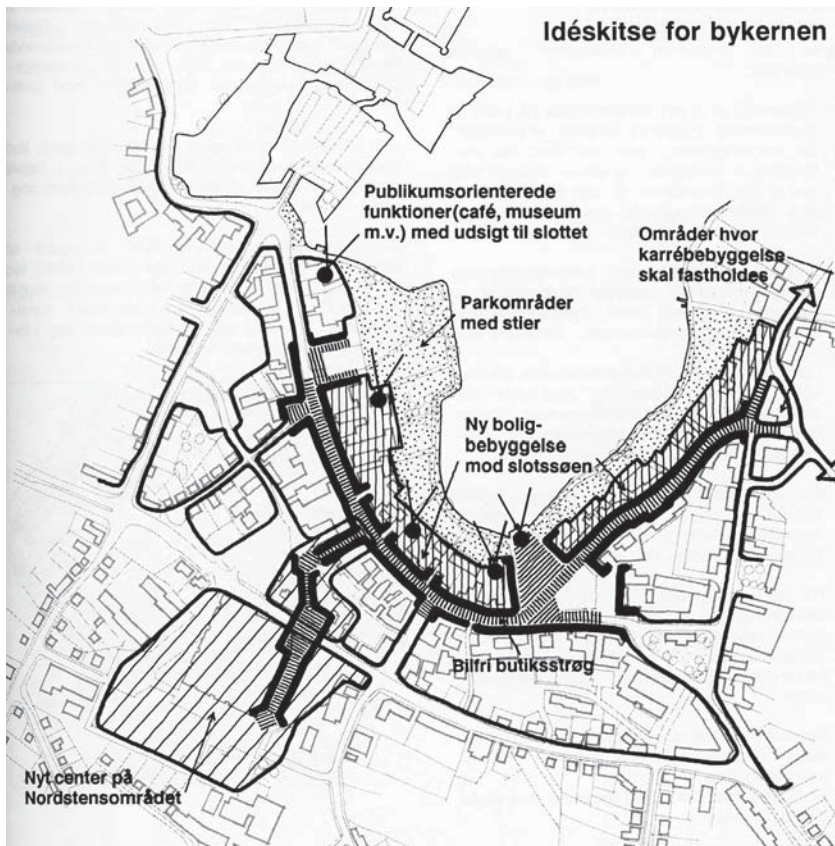
Efter sammenlægningen af de to kommuner i 1966 og endnu flere i 1970 gik det stærkt med byplanlægningen. Kommunen fik sit eget byplankontor og en ny dispositionsplan (fig. 4) forelå i 1973 (1973-88). Vejtrekanten af omkørselsvejene omkring byen var nu stort set etableret og inden for denne viste planen store fremtidige byudlæg både i øst, vest og syd mellem de markante grønne skovkiler. En meget ambitiøs og optimistisk plan, som dog tog noget længere tid at gennemføre end beregnet, men som tog fat i og videreførte det store landskabsgreb fra den første dispositionsplan.

Centerstrukturens forandringer

I modsætning til den gamle centerplan fra 1962 omfattede bykerneplanen fra 1975 (fig. 7) både selve bykerneområdet og de tilgrænsende områder. I planen blev der lagt hovedvægt på at bevare og udvikle bykernens samspil med det historiske slotsområde og på bykernens arkitektoniske og miljømæssige kvaliteter i øvrigt (fig. 9). Baggrunden for at lette presset på bykernen var dispositionsplanens forslag om etablering af lokalcentre i de nye østlige og vestlige bydele, samt forventningerne om udviklingen af et evt. nyt regionalt center ved Hammersholt med tilslutning til S-toget (fig. 8). I bykerneplanen blev det daværende gamle industriområde ved Nordstens fabrikker reserveret til fremtidige formål. Det var allerede da kun et spørgsmål om tid, hvornår de gamle industrier kunne afvikles og arealet omdannes.

Rammeområde for statens gårde i kommuneplan 1989-2001, Hillerød kommune. Hovedstruktur og rammer. Der foreligger endnu ikke nogen samlet plan for området, der omfatter ca. 500 ha og som blev erhvervet af Hillerød kommune m.fl. i januar år 1989.

Idéskitse for bykernen med angivelse af nyt centerområde ved Nordstens fabrikker. En ny gågade-arm afbrudt af flere små torve skulle danne forbindelse fra Slotsgade mod syd, under cirkulationsgaden og over til resten af fabriksarealet (Kommuneplan 1989-2001. Hillerød kommune. Hovedstruktur og rammer).

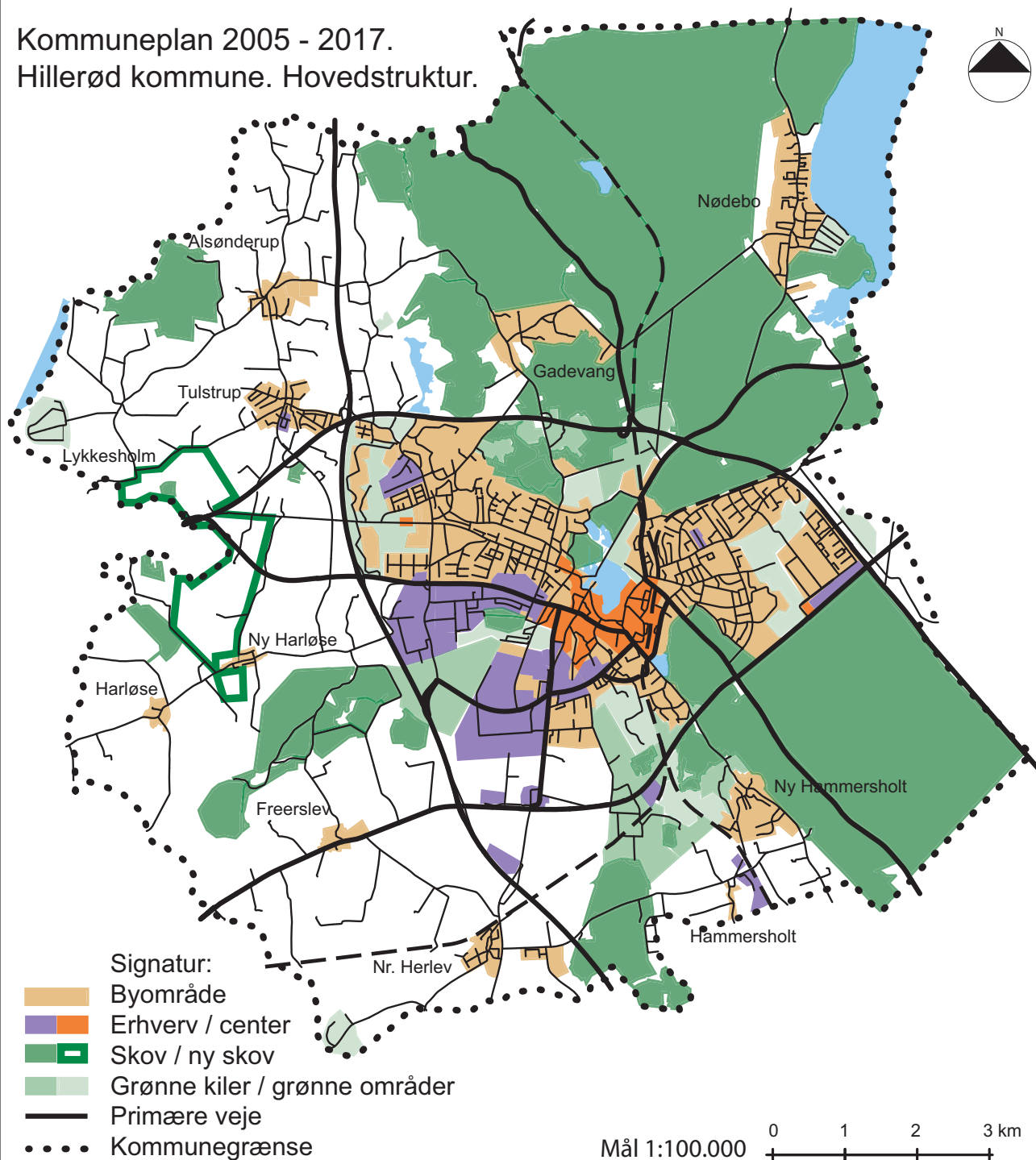
Store forandringer i 90-erne

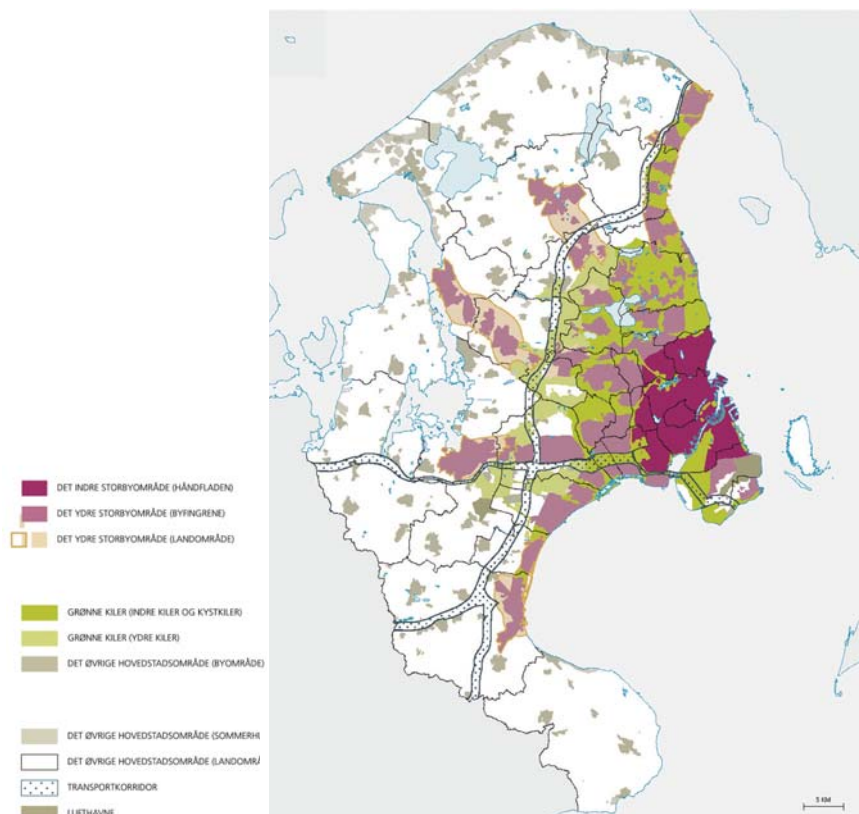
I perioden 1945-2006 har Hillerød haft syv forskellige dispositions- og kommuneplaner. Men det var de to første, der lagde grunden til udviklingen af en stærk og markant hovedstruktur, der viste sig at være meget modstandsdygtig både i opgangstider og i perioder med en mere stilfærdig udvikling.

Fra 80-erne og fremefter dæmpede kommunen boligudbygningen. Østbyen blev fuldført, mens de vestlige bydele i "Ullerødbyen" stort set ventede til efter 2000, hvor kommunen igen har accelereret. Nye områder til erhvervsvirksomheder blev fortrinsvis placeret mod syd og vest og de gamle områder fik en passende modernisering.

Dog skete der to store byplanmæssige begivenheder i 90-erne. I 1989 erhvervede Hillerød kommune "Statens Gårde" (fig. 10), et kæmpeareal mod sydvest på ca. 500 ha. til fremtidige mere specifikke erhvervsmæssige formål m.v. Desuden vovede kommunen at satse på etablering af et indkøbscentret "Slotsarkaderne" (fig. 11) på de gamle industriarealer midt i bykernen i stedet for en eller anden lokalisering i forstæderne eller oplandet. Det vist sig at blive et ganske vellykket eksperiment – indtil videre. Ikke mindst på grund af et i arkitektonisk henseende mådeholdent og fantasifuldt projekt, der forsøgte at respektere købstadens skala og struktur.

Kommuneplan 2005 - 2017.
Hillerød kommune. Hovedstruktur.

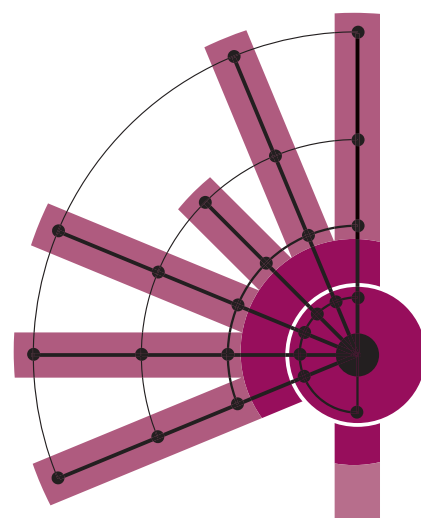

Efter udgivelsen af bogen "Hillerød 1945-2006" har endnu en regionplan for Hovedstadsområdet set dagens lys. Da den regionale og kommunale struktur blev ændret totalt ved årsskiftet 2006/07 har planen form af et landsplandirektiv fra Miljøministeriet, og Skov og Naturstyrelsen har stået for udarbejdelsen. Til ære for den gamle fingerplan fra 1947 bliver den nye plan kaldt "Fingerplan 2007". Den ligner også de øvrige planer, blot er byfingrene blevet lidt længere og tykkere. Desuden er der nu vist syv fingre. Hillerød har stadig til opgave at være regioncenter i Nordsjælland og reservationen af en transportkorridor, en stor diagonal trafikforbindelse syd for Hillerød, ses stadig.

Kommuneplan 2006-17 og "Fingerplan" 2007

Ved den sidste kommunesammenlægning i 2007 blev Hillerød en endnu større kommune. Overordnet set blev byens hidtidige rolle som regionalt hovedcenter i "Hillerød-fingeren" yderligere befæstet. I den forbindelse gav den "punktvis" forstærkning af bykernens butikstilbud samt de nye muligheder for lokalisering af betydningsfulde virksomheder på Statens gårde nyt vind i sejlene. Det gik endda så vidt, at kommunen den 1 jan. 2008 indviede sit nye rådhus på Statens gårde langt fra bycentret. Dette ud fra tanken om, at så kunne man mødes på den digitale rådhusplads i stedet for inde midt i byen. Om det holder vil kun fremtiden kunne vise! (Fig. 12, 13 og 14)

Litteratur

- Baunegaard, K. (red.) 2006. *Hillerød 1945-2006*. Hillerød: Hillerød Kommune
- Dalgas, V. 2007. *Byplanhistorie og byudvikling i Hillerød 1945-2006*, Udvidet særtryk fra "Hillerød 1945-2006". Byplanhistorisk Note. 58. København: Dansk Byplanlaboratorium
- Trap, J.P. 1920, *Kongeriget Danmark*. Fjerde omarbejdede udgave. II. Bind. København
- Uhrskov, A. (red.). 1948. *Hillerødbogen*. Udgivet af Hillerød byraad. Hillerød: Boghandlerne i Hillerød

Den 1. august 2007 trådte Fingerplan 2007 - Landsplandirektiv for hovedstadsområdets planlægning i kraft.

Planen udgør det overordnede grundlag for kommunernes planlægning af byudvikling, byomdannelse, grønne kiler, trafik anlæg mv. i hovedstadsområdet.

Entvidere henvises til : www.hillerodindustrihistorie.dk, der indeholder en registrering af de enkelte virksomheder fra 2007

Biogen Idec

Biogen i Hillerød

– historien om lokalisering af en international bio-tek-gigant

Af Ole Stilling

Indledning

Historieskrivning rummer mulighed for fortolkning. Mange har givet deres fortolkning af, hvorfor og hvordan Biogen Idec lokaliserede sig i Hillerød på et areal ved den gamle statslige forsøgsgård, Trollesminde. Det gælder også folk, der ikke arbejdede med i processen eller ikke var særlig tæt på den. Derfor synes vi (Mette Lis Andersen og Ole Stilling), der var i den absolutte frontlinie, at vi skal give vores historie, mens vi stadigvæk har oplevelserne nogenlunde i hukommelse.

Det er historien set fra vores side. Det gør det et eller andet sted til en ensidig fortælling, men omvendt har vi heller ikke skullet opnå ”hukommelsesmæssigt-konsensus” med andre. Det er som vi oplevede og husker tingene.

Når vi har skrevet denne historie er det først og fremmest fordi, vi er blevet opfordret til at redegøre for den meget vanskelige og intense proces, som projektet var. Vi har skrevet vores historie i løbet af 2007, som var industrihistoriens år. Biogen Idec’s lokalisering er en markant milepæl i industrihistorien i Hillerød.

Denne fortælling vedrører primært tiden fra foråret 2000 til første spadestik den 27 marts 2003, som er perioden, fra Biogen’s første spæde interesse for Hillerød til den første konkrete fysiske markering af, at Biogen etablerede sig i Hillerød.

Baggrund

I 1988 flyttede Statens Forsøgsgårde sine aktiviteter i Hillerød på gårdene Favrholt og Trollesminde til Foulum i Jylland. Dermed flyttede en stor og spændende arbejdsplads fra Hillerød. Udvikling af kvæg-, svine- og fjerkræopdræt stoppede i byen, samtidigt med forsøgsfjerkræslakteriet og forsøgsmejeriet. Alt sammen aktiviteter, hvor biologien var et vigtigt grundelement.

En epoke var slut efter 71 år i Hillerød. Forsøgsaktiviteterne havde samtidigt været en forbindelse fra Hillerød og ud til internationale netværk. Udlændinge kom til for at lære, men også for at give viden fra sig, fx i forbindelse med forsøgsmejeriets produktion af ostetyper fra fremmede himmelstrøg.

En klar struktur i sammenhængen med lokale virksomheder forsvandt med forsøgsgårdens nedlæggelse. Maskinfabrikken Nordsten og måleinstrumentvirksomheden Foss Electric var nu resterne af den

sammenhæng. Mens den internationale konkurrence betød, at Nordsten blev overtaget af Thrige Titan-koncernen - og siden nedlagt - tog Foss Electric tidligt den internationale konkurrence op, bl.a. ved at flytte de mere arbejdskraftintensive funktioner til Irland, og blev en af vinderne på markedet.

Arealerne på kommunale hænder

I 1988 købte Hillerød Kommune Statens forsøgsgårde af Staten. Det var Borgmester Jens S. Jensen, som kunne se de strategiske perspektiver i at gøre arealerne kommunale. Arealerne stødte helt op til den eksisterende by, og i et langsigtet perspektiv ville byudviklingen gøre, at der var behov for mere areal både vest og syd for byen. De regionale planer med et erhvervsknudepunkt ved Hammersholt var netop faldet til jorden, hvorfor der var en vilje hos Hovedstadsrådet, til at udlægge Statens Gårde til erhvervsformål.

I Frederiksborg Amt var der imidlertid ikke opbakning til arealudlægget til erhvervsjord. Der blev rejst fredningssag. Med den dygtige strateg, kommunaldirektør Søren Adersen i spidsen tog kommunen kampen op, bl.a. ved at foreslå sikring af indsigtsskiler til Frederiksborg Slot over arealerne. På denne måde blev udlægget til erhverv sikret, og det var en sejr, der var helt afgørende for de fremtidige muligheder.

Den langsigtede satsning på det tidspunkt var modig, for samfundet - og Hillerød - var præget af stagnation. Hvis der var en byggekran i byen, så kom det helt sikkert i avisen!

Der var mange overvejelser om, hvad arealerne kunne bruges til. Søren Adersen havde meget fokus på erhvervsudvikling. Før planerne var endeligt defineret fik kommunen en henvendelse fra Georg Schøt, som var Vice President i Novo Nordisk. Schøt bor på Helsing-egegnen, og kørte ofte på Roskildevej på sin vej på arbejde i Bagsværd. Schøt fik den tanke, at der kunne etableres en pilot-plant i forsøgsmejeriet, hvor der bl.a. var egen vandboring. Vand er på mange måder et vigtigt element i medicinal-produktion, f.eks. til de omfattende rengøringsprocesser.

Novo Nordisk købte Favrholt, forsøgsmejeriet og ca. xxx ha jord. Dermed blev linien lagt: Der skulle være videnstunge virksomheder i området. Den kommende kommuneplan afspejlede også dette: Området var nu udlagt til Medicinal-, edb- og miljø-virksomheder. Det var nok Novo Nordisk's konkrete henvendelse, der gjorde, at medicinalvirksomheder blev nævnt. Bio-tek-virksomheder havde dårligt set dagens lys - og eksistensen af sådanne var næppe nogen i Hillerød bekendt. Biogen blev grundlagt i 1986, og påberåber sig at være Verdens ældste bio-tek-virksomhed. De andre virksomhedskategorier var også tidstypiske, da man på det tidspunkt havde anet perspektiverne i miljøsektoren - og hvad edb angår, så var det ca. 10 år før den Verdensomspændende dot-com-krise.

Den første medico-virksomhed på arealerne

Med afsæt i købet af arealerne på Statens Gårde, begyndte byggeriet af en fabrik til Novolet-pennen. I sommeren 2001 startede etableringen af Mag 2-fabrik, der producerer Verdens første elektroniske insulin doserings-pen.

Novo Nordisk har en produktion af blødermedicinen, NovoSeven, i Kalundborg. En Israelsk kirurg havde under operationen af en såret soldat truffet den beslutning, at give soldaten NovoSeven i et desperat forsøg på at stoppe soldatens blødninger. Langt de fleste soldater dør som følge af kamphandlinger, dør af blødninger og ikke af den umiddelbare træning af fx en kugle eller granatsplint. Soldaten overlevede sensationelt, og dermed var der lagt et fundament til en solid succes for NovoSeven: Militæret i utallige lande kunne se perspektivet i anvendelse i NovoSeven til at redde liv for sine soldater.

I 1999-2000 havde Hillerød Kommune haft en række drøftelse med Novo Nordisk om mulighederne for at etablere en fabrik til produktion af NovoSeven, som er baseret på bioteknologi. Bl.a. blev tidspalter for diverse kommunale godkendelser og kommunens evne som forsyningsvirksomhed til at kunne levere til fabrikken drøftet.

Novo Nordisk skulle nu hurtigst muligt have bygget faciliteter til yderligere produktionskapacitet af NovoSeven. Valget stod mellem endnu en fabrik i Kalundborg eller en i Hillerød: Det blev til begge dele. Den i Hillerød blev bygget på 15 måneder fra 1. spadestik til de første produktionstest i 2003.

De erfaringer – og den forståelse for, hvad bioteknologisk produktion går ud på, og hvilke vilkår den arbejder under - skulle vise sig at blive afgørende i forhold til arbejdet med Biogen.

Forsøget på at sælge den resterende erhvervsjord

I slut-firserne var der marginal køber-interesse for erhvervsjord i Hillerød. I ny og næ var der en forespørgsel på en mindre grund på nogle tusinde kvadratmeter, men der var ikke et afgørende ryk. Når der endelig var interesse for store grunde, så faldt det uden for de funktioner, som kommunen havde forestillet sig for Trollesminde-arealerne. Fx var der et ønske om en større metalforarbejdningsvirksomhed, som arbejdede med store enheder, der skulle håndteres med kraner på op til 18 meters højde. Borgmester Jens S. Jensen og kommunaldirektør Søren Adersen var enige om linien: Der skulle være is i maven til den eller de rigtige videnstunge virksomheder kom. Da Ole Stilling spurgte Søren Adersen om, hvordan der skulle svares tilbage til metalvirksomheden var svaret: ”Sig pænt nej tak. Foreslå dem at tage til Helsingør”. Det må siges at være høj cigarføring i en tid, hvor erhvervsudvikling var noget, der gik med museskridt; til gengæld var det den vinkel, der senere skulle vise sig at give de store resultater.

Egentlig markedsføring af erhvervsarealer havde kommunen ikke

rigtig gjort sig i tidligere. Søren Adersen ville have, at der skulle ske noget. I den forbindelse kom kommunes tekniske område frem på banen. Direktøren, Mette Lis Andersen og Ole Stilling, der var byplan- og miljøchef fik til opgave at udarbejde en strategi. Som basis blev der lavet et dokument, som fremhævede byens erhvervsprofil og andre faciliteter, som fx konference- og sportsfaciliteter. I den forbindelse blev vi bevidste om en vis overvægt af medico-relaterede virksomheder. Sygehuset, farmaceutforeningens kursus ejendom Pharmakon, Novo Nordisk og de virksomheder, som var etableret i de faciliteter, som den svenske medico-virksomhed Pharmacia havde etableret i byen. Der var desuden et par små iværksættervirksomheder indenfor bio-tek, som fx Heme Bio-tech, der var med til at forstærke profilen. Vi hyrede det trendy kommunikationskonsulentfirma Advice til annoncekampagne mv. Vi satte arealerne til salg via det københavnske mæglerfirma Sadolin og Albæk, der havde stærke internationale relationer. Vores aktiviteter hævdede sig over et traditionelt tiltag i købstadsprovinsen, og det gav da også visse mislyde lokalt.

Via den landsdækkende presse lykkedes det bl.a. at få et par store journalistiske artikler i Børsen, hvor ambitionerne med arealerne blev formidlet godt. Der blev også sendt materiale til de 100 største virksomheder i hovedstadsregionen. Den markante og direkte markedsføring fik mange op af stolene. Bl.a. blev Jens S. Jensen beskyldt for "hønsetyveri" af Helsingørs borgmester, Per Tærsløb. Heller ikke konkurrencen til Ørestadens grundsalg var velset alle steder.

Konkret fik kommunen ikke meget ud af det på den korte bane. Hillerød Kommune fik fokus på erhvervsudviklingen, men kun "forkølede" forespørgsler.

De manglende resultater gav lidt murren i politiske kredse. Selv i Jens S. Jensens socialdemokratiske gruppe i byrådet, var der flere der ønskede, at området blev udlagt til boliger, hvilket passede fint til den tiltagende efterspørgsel efter boliger i Hillerød-området, men Jens holdt fast.

De første kontakter med "You Know"

Som led i bestræbelserne på at få gang i erhvervsudviklingen, tog Søren Adersen kontakt til organisationen Copenhagen Capacity. Mange udenlandske forespørgsler om erhvervsgrunde gik til Copenhagen Capacity, men organisationen havde ikke haft nogen rigtigt store succeshistorier.

I marts 2000 havde Copenhagen Capacity, via en amerikansk ejendomsmægler, fået en forespørgsel på et større areal til en international medico-virksomhed. Direktør O. Rolf Larsson fra Copenhagen Capacity rekvirerede materiale om et par grunde i hovedstadsområdet, bl.a. om grunden i Hillerød. P.g.a. markedsføringsinitiativerne, kunne Hillerød Kommune hurtigt respondere med noget professionelt materiale. Rolf satte afdelingsleder Birgitte Thygesen, på op-

gaven. Birgitte Thygesen var for nylig tiltrådt stillingen efter bl.a. at have arbejdet i udenrigstjenesten.

Kun et fåtal i kommunen kendte til forespørgslen: Kommunaldirektør Søren Adersen, direktør Mette Lis Andersen, byplan- og miljøchef Ole Stilling, anlægsschef Søren Herrstedt, sekretariatschef Birgit Garval og nøglemedarbejdere som byplanarkitekten Bjørn Raagaard Andersen, spildevandsingeniøren Per Sulsbrück og lederen af bygningsinspektoratet, Lone Henriksen.

I april 2000 fik Hillerød Kommune at vide, at kommunen var i spil sammen med et par andre lokationer i Europa. Der var fuld fortrolighed om forespørgslen. Vi vidste kun, at der var tale om en større amerikansk medico-virksomhed. Vi kendte ikke til hvilken type medico-virksomhed, der var tale om. Det var frygtet, at det var Lily, som er Novo Nordisk's største konkurrent på insulin-markedet. Når vi ikke havde et firmanavn at tale om, og da selv sagen var "unævnelig", begyndte vi at omtale virksomheden og hele sagen som "You Know".

Interessen for Hillerød var der. Repræsentanter for virksomheden ville besøge grunden. De ville gerne have, at kommunen stillede sig til rådighed for eventuelle spørgsmål – hvilke spørgsmål kunne ikke blive specificeret. Mette Lis Andersen bad Ole Stilling om at samle et lille hold (Bjørn Raagaard Andersen og Per Sulsbrück), der kunne stå til rådighed for spørgsmål. Vi tog ud på grunden, på en kold og blæsende regnfuld aprildag – ikke just "ejendomsmægler-vej". Præcist som annonceret kom en luksus-van med mørkt tonede ruder og ud steg to personer. De præsenterede sig ved navn. Vi fandt ud af, at vi var sammen med Biogens ejendomsmægler fra USA og med John Ward, der som teknisk chef var den ansvarlige for etablering af Biogens faciliteter. På daværende tidspunkt vidste vi heller ikke, at grunden på Trollesminde var i konkurrence med grunde i Stockholm og i Irland. Som udgangspunkt havde Biogen undersøgt mulighederne i hele verden, men havde nu fokus på de tre lande.

Det var et pudsigt møde, for vi blev næsten ignoreret til en start. De stod lidt og småsludrede for sig selv, mens de konstant kikkede mod nord-nord-øst: I retningen af Frederiksborg Slot. Så begyndte spørgsmålene fra John Ward. Det handlede stort set om emner, hvor vi havde leveret svarene skriftligt forinden, fx om forsyning til området, planforholdene mv. Det som optog John Ward mest var dagslys. I USA er der ingen bestemmelser i bygningsreglementer eller lignende om dagslys til arbejdspladser. Det var helt klart en vigtig parameter for dem. John havde hørt, at der var sådanne nogle regler i Tyskland, og så måtte der jo også være det i Danmark. Det kunne vi bekræfte, men vi havde faktisk lidt svært ved at forstå, hvorfor det skulle være et problem. Det gik op for os senere, at forklaringen var enkel. De ville kopiere den fabrik, som de havde under opførelse i The Research Triangel Park i North Carolina med så få modifikationer som muligt. Dels for at spare tid, men også fordi fabrikken i North Carolina var

ved at blive godkendt i USA til produktion af Skleroseproduktet Avonex, som var Biogens reelt eneste indtægtgivende produkt på det pågældende tidspunkt.

The Triangle Research Park – i daglig tale RTP - er betegnelsen for et område i trekanten mellem Durham, Raleigh og Chapel Hill.

Borgmesterskifte

Det var også på det tidspunkt, at Jens S. Jensen trak sig fra borgmesterposten for at give plads til ”kronprinsen”, Nick Hækkerup

Den store udfordring blev forelagt for Nick Hækkerup og den politiske prioritering blev drøftet. Bl.a. skulle den nye borgmester forholde sig til de forhold, at den kommende fabrik ville få et ekstremt vandforbrug - i omegnen af 1 mio. m³, der svarede til, hvad Hillerød Kommune udvandt selv på det pågældende tidspunkt. Vandet ville blive til spildevand og skulle renses. Det ville kræve en opgradering af det eksisterende centralrenseanlæg på kort sigt, men allerede i 2007 kunne et helt nyt renseanlæg til ca. 200 mio. kr. komme på tale. Vi drøftede også den folkelige reaktion på, at fabrikken arbejdede med genmodificerede materialer. Det blev også drøftet, om kommunen kunne løfte opgaven med planlægning og myndighedsgodkendelser mv.

Byggeriet ville blive højt i et område, der var åbent land. Vi vidste, at der blev opereret med bygningshøjder på nogle og tyve meter. Det var nok det, der optog os mest.

Nick var stålsat på, at kommunen skulle tage udfordringen. Det tilsagn – og den fasthed der lå i det, var et afgørende element for at holde dampen oppe i den kommende intensive arbejdsopgave.

Det videre arbejde med at vinde

Der var nu lagt op til en konkurrence mellem de forskellige grunde. Vi fik fornemmelse af, at der kun var to grunde tilbage, nemlig en grund i Irland og den i Hillerød. En tvekamp startede. Vi erfarede senere, at Stockholm var røget ud i løbet af efteråret 2000.

Søren Adersen havde forladt Hillerød Kommune for at blive kommunaldirektør i Fredericia kort før Nick's tiltræden som borgmester. Birgit Garval blev konstitueret som kommunaldirektør. Birgits rolle i Biogen-sagen forblev den samme som hidtil, da hun var den solide sparringspartner i forvaltningsmæssige spørgsmål, den juridiske tovholder og den der kunne stille spørgsmål ved risiciene ved tingene. Mette Lis Andersen blev frontfiguren i forløbet. Ole Stilling fungerede som projektchef, der skulle levere i forhold til de oplysninger, der skulle præsteres.

Forespørgslerne kom i byger. Ofte gennem Birgitte Thygesen fra Copenhagen Capacity, men også som direkte forespørgsler fra det internationale rådgivende ingeniørfirma Jacobs Engineering, som Biogen havde hyret.

Kort fortalt foregik det på den måde, at der blev stillet spørgsmål,

hvorefter vi havde til næste morgen – USA tid – til at svare. Engang imellem kunne vi ikke svare på spørgsmål uden at kende nærmere forudsætninger. I den forbindelse opdagede vi, at vi var hurtigere i svarene end de var, og at vi nogle gange var ved at tage pippet fra dem pga. vores ”reaktionsevne”.

Samarbejdet mellem myndighederne

Vi indså hurtigt, at vi skulle have en masse medspillere for at kunne levere ”varen”. Vi ville forsøge at skabe en holdning hos de andre danske aktører, at dette skulle lade sig gøre. Biogen skulle ikke have særbehandling: De skulle ikke have hurtigere sagsbehandling eller noget, der bare mindede om lempeligere vilkår end andre virksomheder, men det var en helt unik situation. I 18 år var der ikke en udenlandsk virksomhed, der havde startede produktionsvirksomhed i Danmark – og Irland havde aldrig tabt til et land som Danmark i kampen om at få lokaliseret en udenlandsk virksomhed. Men vi fornemmede, at muligheden var der, og man kan roligt sige, at vi forfulgte den.

Vi havde bl.a. møde med HURs formand Kristian Ebbensgård, HURs adm. direktør, Claes Nilas og plandirektøren, Jes Møller, for at få dem til at se muligheden og for at kunne smidiggøre samarbejdet. Samarbejdet med HUR var fantastisk. Den unge gruppeleder for VVM-gruppe i HUR, Steen Pedersen, viste sig at være en effektiv og skarpsindig samarbejdspartner, som holdt et højt fagligt niveau, og ikke lod sig sænke i tempo, når der var buler på vejen.

En anden afgørende spiller var amtet. Amtet skulle bl.a. udarbejde miljøgodkendelse, hvis Biogen valgte Danmark. Derfor fik vi også amtsborgmester Lars Løkke Rasmussens opbakning til processen. Lars Løkke’s administration var dog svær at motivere, da centrale ledere ikke havde glemt, at de havde kæmpet imod at Statens Gårde skulle udlægges til erhvervsformål.

Grobund for vores håb om succes

Vi begyndte at fornemme, at vi måske havde en chance. Det blev bekræftet ved, at den hovedansvarlige for at samle data ind fra kandidaterne, Jenny Bishop fra Jacobs Engineering, meldte sin ankomst i slutningen af september 2000 for at interviewe os om, hvad der kunne være interessant i forhold til myndighedsbehandling, forsyn- ing og en lang række andre tekniske forhold.

Det hold der arbejdede sammen med Ole Stilling om at skaffe de fornødne oplysninger var Bjørn Raagaard Andersen, Per Sulsbrück og Lone Henriksen, og det var en af styrkerne for Hillerød Kommune, at der kunne stilles med et så stærkt hold i en så afgørende situation. Holdet var klar til at møde Jenny Bishop.

Jenny Bishop var englænder med et meget stort generalieblad. Hun var knusende dygtig og en rigtig engelsk lady. Vi havde et indledende møde før frokosten. Her skulle den nye borgmester deltage i froko-

Biogen-grunden, med udsigt mod Hillerød og Frederiksborg slot, Marts 2000. Tidspunktet for det første Biogen-besøg på grunden

sten og vi håbede meget på, at Nick havde læst ”Mind your manners” eller en eller anden pendant til Emma Gad, for lady-attituden var fremtrædende hos Ms. Bishop. Nick kom lidt fortravlet til frokosten og ikke i sin allermest udadvendte udgave. Han talte fint med, men havde ikke blik for etiketten. Han satte sig som den første, skænkede snaps op til sig selv uden at bekymre sig om sin borddame, Jenny Bishop. Heldigvis var hun ikke snerpet – og Nick har lært meget siden.

Eftermiddagen gik med møde om alle detaljerne, hvor vi primært skulle verificere de data, som vi havde leveret. Da vi havde gået alle tingene i gennem – og vi synes det var gået rigtigt godt – klappede Ms. Bishop sin notesbog – og kikkede fast på os og spurgte om der var noget, som vi burde fortælle hende om grunden. Vi kikkede på hinanden og blev enige om, at der ikke var noget. Det kan virke som en ligegyldig detalje, men et eller andet sted har det betydet noget, at vi levede op til vores aftaler og leverede valide data hele vejen igennem processen.

Det viste sig senere, at Jenny Bishop's opgave var, at lave en masterplan for grundene i hhv. Rindaskiddy i Irland og Hillerød. Rapporten bestod af dobbelte opslag med de facts, fx infrastruktur, forsyningsforhold mv.

Der kom nu en periode, hvor kommunen ikke hørte noget særligt fra Biogen's side. Måske lidt uddybende spørgsmål, men der var tegn på, at sagen var inde i den afgørende beslutningsproces. Vi forsøgte så tit vi kunne, at få et praj om hvordan stængerne stod, men fik ikke meget respons.

Biogen-toppen på besøg

Der gik en lang periode, hvor Hillerød Kommune ventede forgæves på et svar om grunden på Trollesminde var ude eller inde. Vi havde fornemmelsen af, at vi var udsat for radio-tavshed fra Biogen's hovedkontor i Cambridge, Massachusetts. Men pludselig var der hul. Vi fik at vide, at det næste step kunne være, at Biogen-toppen ville besøge Hillerød, for at få et sidste indtryk før den endelige beslutningsproces. En delegation under ledelse af Vice President Silvie Gregorie meddelte sin ankomst.

Biogen-folkene blev passende indkvarteret på Havreholm. Her skulle de have en præsentation af mulighederne i Hillerød. Det var Mette Lis Andersen, der lavede præsentationen på kommunens vegne.

Der var også kulturelle indslag i besøget. Vi havde arrangeret en rundvisning på Frederiksborg Slot. Der var "tilfældigt" en fløjtespiller og en guitarist, der underholdt med lidt musik – det virkede vist fint med Michala Petri og Lars Hannibal!

Aftenen bød på middag på restaurant Mikkjelgaard.

En af de ting som de tættest involverede fra kommunens side lærte var, at de personlige relationer – og de værdier, der kan ligge i dem – var af stor betydning for Biogen's top.

Det fortsatte kapløb

Optimismen var på plads igen. Vi havde hørt rygter om, at irerne var lidt svære at få til at levere med samme hastighed og kvalitet, som vi gjorde. På minus-listen stod også en hullet hovedlandevej fra lufthavnen til Rindaskiddy. Vi hørte også, at Rindaskiddy's borgmester var blevet inviteret til Biogen's hovedkvarter, så Biogen på den måde kunne få dem til at forpligte sig mere.

Biogen havde ikke hidtil haft danske rådgivere. Biogen havde et salgskontor på Østerbro, men de var på ingen måde involveret i lokaliserings-øvelsen. Rent faktisk vidste de ikke noget før dagen forinden underskriftsceremonien.

Vi havde forsigtigt rådet Biogen til at få dansk rådgivnings-assistance, for hvis handlen blev gennemført, skulle der nogen på banen, som kunne forstå det danske system noget bedre. Birgitte Thygesen introducerede Henrik Malmos fra det lille bio-tek konsulentfirma, Enggård Consult for os, som Biogen's tekniske rådgiver. Malmos

kastede sig meget engageret ind i opgaven med at få styr på bla. alle de plan- og miljømæssige forhold. Malmos var i den forbindelse en stærk makker for Birgitte Thygesen, der mere og mere så tingene fra Biogen's side. Malmos havde som tidligere laboratoriechef hos Novo Nordisk været med til at sætte flere fabrikker op, så han var meget fagligt kvalificeret, og han medvirkede også til, at vi i Hillerød Kommune fik en mere detaljeret indsigt i, hvad en bio-tek-produktion handlede om.

I det senere forløb opstod der også problemer med Malmos' relationer til amtets miljøsagsbehandlere. De kendte hinanden fra tidligere sager, og der var ikke en stemning af gensidig sympati.

Malmos tog mange af de temaer op, som havde været drøftet til hudløshed: Var vandprisen i Hillerød nu den rigtige? Var der ikke rabat, hvis der var tale om så store mængder som op mod 1 mio. m³ årligt? Kunne der ikke pilles ved størrelsen på tilslutningsafgifterne? mv.

Vi har også senere erfaret, at der var kommunikation med Stenløse Kommune i denne periode. Stenløse Kommune havde en grund, som også var velegnet til formålet. Vi har fået at vide, at man i Stenløse Kommune havde den opfattelse, at man havde været tæt med i opløbet. Der må de desværre skuffes. Det viste sig, at Malmos havde brugt dem som en slags referencekommune, hvor Hillerøds priser mv. blev holdt op i mod Stenløses. Men det rykkede altså ikke noget.

Der var en ansættelsesproces i gang for at ansætte en ny kommunaldirektør, og valget faldt på den relativt unge, og meget ambitiøse socialdirektør fra Rødovre Kommune, Jesper Fisker. Jesper skulle først tiltræde den 1. januar 2001, så Mette Lis Andersen var stadigvæk forhandlingsleder for Hillerød.

I løbet af november og december 2000 fortsatte spørgsmålene fra Biogen, nu gennem Henrik Malmos. Vi undersøgte bl.a. mulighederne for fiber-forbindelse og muligheden og processen for en GMO-tilladelse (genetisk modificerede organismer) hos Skov- og Naturstyrelsen.

Pilen peger mod Hillerød

Jesper Fisker startede som kommunaldirektør i Hillerød fra årsskiftet 2001. Han blev introduceret til projektet med Biogen af borgmesteren og Mette Lis Andersen. Jesper Fisker vidste, at opgaven var den vigtigste for Hillerød Kommune i mange år, og han satte derfor sig selv i position som kommunens forhandlingsleder. Det var en svær rolle at tage – ikke mindst fordi det hidtil har været en proces, hvor der var opbygget stor tillid mellem nogle mennesker, som arbejdede i samme retning, og fordi de implicerede havde fået en god fornemmelse for, hvilke udfordringer der lå i, at få en stor bio-tek-virksomhed etableret. Det gav lidt problemer i forbindelse med skiftet af kommunaldirektør.

Heldigvis var processen så langt fremskreden, at det lykkedes. I foråret

2001 blev der brugt meget tid på at forme en lang række skriftlige garantier, som skulle være bilag til grund-salgsaftalen. Det udviklede sig til ikke mindre end 11 skriftlige garantier, der primært handlede om garantier for at kunne levere diverse myndighedsarbejder inden for en af os opsat tidsfrist eller om kommunen var i stand til at levere de nødvendige forsyninger. I det hele taget var det erklæringer om opgaver, som skulle sikre, at projektet kunne lykkes inden for den skitserede tid. Fx udvirkede vi, at Nordsjællands Folkemuseum afgav en erklæring for processen vedr. arkæologiske undersøgelser på grunden.

Vi kunne godt mærke, at Biogen var et firma, der kun havde produktion i USA. Der var ofte ønske om dokumentation fra Biogen's side, der skyldtes, at der var væsentlige forskelle mellem det amerikanske og det danske system. Et eksempel er, at Biogen-toppen havde meget svært ved at tro, at man på relativt kort tid kan konvertere landzonearealer til byzonearealer. Dette tager angiveligt årevis i USA. Der var ved at blive udfærdiget en endelig aftale hos Biogens advokat i København. Konverteringen af arealet til byzoneareal blev pludselig et issue for Biogen. Det var planlagt, at Biogens CEO, Jim Mullan skulle komme over for at bekræfte aftalen principielt. Han ville ikke forlade Boston før landzone-/byzone-spørgsmålet var på plads. Det blev aftalt, at han ville komme, hvis Hillerød Kommune kunne levere en erklæring fra den højeste ansvarlige myndighed i Danmark, hvor vores påstand om sagens sammenhæng kunne bekræftes. Endvidere skulle dette bekræftes af en uvildig privat rådgiver. Da Mette Lis Andersen lovede, at dette kunne leveres, tog Mullan af sted.

Også i denne situation viste Mette Lis Andersen's netværk at være guld værd. Hen over natten fik vi Kort- og Matrikelstyrelsens daværende direktør til at forfatte et brev med beskrivelse af den danske procedure og det mulige tidsforløb i den konkrete sag. Som den uvildige rådgiver valgte Mette Lis Hillerød-landinspektøren Børge Tvillum. Tvillum stillede op hos Biogens advokat næste morgen, og kunne på bedste vis redegøre for tingenes tilstand i Danmark.

Der er ikke tvivl om, at troen hos Biogen på vores evne til at levere myndighedsopgaverne og forsyning i forhold til projektets tidsplan var den endeligt afgørende faktor for Hillerød's succes i opgaven.

Der foregik stadigvæk en forhandling om prisen. For os var det afgørende, at kommunen handlede til markedspris – et forhold, som vores irske konkurrenter ikke var bundet af. Som EU-udviklingsområde, havde de privilegier, som i øvrigt først ophørte ved årsskiftet 2006/2007.

Kommunen indhentede flere uvildige vurderinger af grunden, og fik sat en pris på 265 kr./m², som vi for en god ordens skyld fik prøvet af i Statsamtet (den kommunale tilsynsmyndighed), så vi kunne være sikre på, at det var markedsprisen.

I dag forekommer denne pris lav. Men priserne lå lavt i den periode, da væksten var meget begrænset. Der var tale om et umiddelbart

salg på 246.000 m² og option på yderligere betydelige arealer, så det var en ganske forsvarlig pris. Samtidigt var det en pris, som var meget over den irske (rygtet sagde, at den var 0 kr. i Irland). Birgitte Thygesen er en ihærdig, dygtig og temperamentsfuld kvinde. Det oplevede kommunen, da hun hørte om prisen, som hun mente var for høj. Mette Lis Andersen stod fast på prisen, da det jo heller ikke nyttede, hvis kommunen blev underkendt af tilsynsmyndigheden, hvis nogen klagede over et lavere prisniveau.

Næsten i mål

Processen var nu inde i en periode, hvor vi pudsede på detaljer, og forsøgte at forberede situationen efter et grundsalg.

Copenhagen Capacity udvirkede bl.a., at fremtrædende Biogen-folk skulle mødes med Statsministeren, Poul Nyrup Rasmussen. Selvom det erhvervspolitisk var en fantastisk begivenhed – og selvom Biogen udvikler og producerer medikamenter, som kan forbedre en masse menneskers livskvalitet, så er det også en virksomhed, der – som så mange andre medico-virksomheder – bruger forsøgsdyr og arbejder med gen-modificerede materialer. Derfor skulle der sikres opbakning fra det højeste politiske niveau. Meningsmålingerne gjorde, at Biogen-folkene besøgte oppositionslederen, Anders Fogh Rasmussen. Det viste sig at være fremsynet, da Fogh Rasmussen som bekendt vandt valget i november 2001.

Vi begyndte også at forberede offentliggørelsen mediemæssigt. Hillerød Kommune hyrede JØP, Ove og Myrthu som vores kommunikationskonsulenter. Vi brugte dem dels som dem, der koordinerede med Biogen's presserådgivere, men også i forhold til beredskab til alle de "grimme" spørgsmål, der måtte komme op. Havde Biogen fået særbehandling? Ville en 26 meter høj produktionsbygning ikke skæmme og tage udsigten til Frederiksborg Slot? osv, osv. Vi undersøgte mange ting i forhold til dette beredskab, fx havde vi helt styr på, hvor høje en lang række bygninger var, hvis der skulle blive behov for sammenligning.

GCI Mannov var Biogen's danske presserådgivere og de blev også hyret som event-makere til markeringen af offentliggørelsen. GCI Mannov gjorde et fantastisk job.

I denne periode ultimo april 2001 blev der holdt møder, hvor de sidste detaljer blev drøftet mv. Efterhånden kom håndtrykket i hus. Der er åbenbart en amerikansk skik med, at køber udleverer 100 \$, som symbol på viljen til at gennemføre handlen. Det faldt derfor ikke i god jord, da Nick og Fisker jokede med denne gestus. Men sådan er det at arbejde på tværs af kulturer.

Under hele forløbet havde fortrolighed været et nøgleord. Nu blev det endnu vigtigere, da et grundkøb og en produktionsinvestering i Hillerød ville påvirke Biogen's aktier på Nasdaq. Insider-handel kunne være en risiko.

Ikke desto mindre var det borgmesterens opgave at sikre sig, at Byrå-

dets politiske partier ville bakke salget op, samt de aftaler, der var knyttet dertil.

Nick ringede rundt til de forskellige gruppeformænd og fik opbakningen. Den 14. maj 2001 blev der sendt en invitation ud til pressemøde den følgende dag. På invitationen stod der stort set kun, at der ville blive offentliggjort noget væsentligt for Hillerød Kommune.

Invitationen blev også sendt til væsentlige aktører i byen, herunder kommunens daværende erhvervschef. At kommunens erhvervschef overhovedet ikke havde været involveret i processen siger noget om, hvor fortroligt der blev arbejdet og at kun dem, der kunne bidrage direkte i processen blev involveret.

Et andet billede på hvor hårdt der blev holdt på fortroligheden var, at det firma der skulle levere catering for Biogen til receptionen, som skulle foregå på grunden efter underskriftsceremonien, ikke fik lov til at måle op på grunden til party-telte mv. Det kunne vække opsigt og give anledning til læk!

Resten af den 14. maj blev brugt til de sidste detaljerede forberedelser, fx brugte Mette Lis sin sans for relationer til at fastlægge bordplanen for den fest-banket, som Biogen inviterede til på Frederiksborg Slot den 15. maj 2001 om aftenen.

Den 15. maj 2001

Morgenen startede med ekstraordinært Byrådsmøde kl. 7.00, der skulle godkende handlen og godkende projekt set-up'et med Ole Stilling som projektchef og projekt-økonomi til at drive projektet. På mange måder en utraditionelt kommunal ageren, men samtidigt udtryk for opbakning til den professionalisme, som havde gennemsyret kommunens ageren i hele projektet.

Hillerød Kommune havde hele tiden holdt kortene tæt til kroppen. Det kom derfor som en bombe, at Børsen den 15. maj 2001 bragte salget af grunden til Biogen som top-historie. Hvem, der havde informeret Børsen, kan man kun gisne om, men der er ikke tvivl om, at det gavnede opmærksomheden i forhold til den officielle offentliggørelse af grundsalget.

Det næste der skulle ske var selve underskrivelsen af kontrakten for grundhandlen, der skulle finde sted på Frederiksborg Slot kl. 11.00. Karakteristisk for hele processen, var der et par detaljer, som skulle med ind i dokumenterne i sidste øjeblik. Flere bilag skulle udskiftes. Det var så snart på, at Ole Stilling havde aftalt med Mette Lis Andersen, at vi skulle mødes på p-pladsen bag Annaborg ved Frederiksborg Slot, for at nye original-dokumenter kunne erstatte nogle, som var blevet forældet over natten. Ca. 10 minutter før der skulle skrives under på slottet, blev der ordnet papirer på bagsmækken af Mette Lis Andersens's bil.

Nick, Fisker, Mette Lis Andersen og Ole Stilling gik op mod Slottet. Ingen af os havde gjort os forestilling om det ekstreme presseopbud. GCI Mannov havde gjort sit job! Nick blev mødt af adskillige ka-

marahold og fotografierne væltede rundt mellem hinanden, så man skulle tro, at der var tale om en rock-stjerne.

Der var linet op til underskrift og pressemøde ved et stort bord inde på Slottet i det lokale, der kaldes Rosen. Nick, amtsborgmester Lars Løkke Rasmussen, Biogen's CEO, Jim Mullan og den person, som skulle være direktør for Hillerød-operationen, ireren Paul Coleman. Birgitte Thygesen, som O. Rolf Larsson generøst havde givet pladsen, var også en del af panelet.

Der blev holdt præsentationer af de 5 og aftaledokumenterne blev underskrevet af Mullan og Nick: Den var hjemme!

Efter selve underskriftsceremonien i Rosen gik det for alvor op for os, hvor stort det var. Slotsgården dannede rammen om utallige interviews af Nick, Coleman, Mullan, O. Rolf Larsson og Birgitte Thygesen. Amtsborgmester og næstformand for Venstre i Danmark, Lars Løkke Rasmussen tog også sin plads i "solen". Bl.a. med at udtale, at det var som om, at der var landet en appelsin i turbanen. En gennemtænkt bemærkning, der måske skulle tage lidt af glansen fra socialdemokraten Nick Hækkerup, men det var i direkte modstrid med det faktum, at der ikke var den store tilfældighed i Biogen's udvælgelse af Hillerød og Danmark.

Umiddelbart efter underskriftsceremonien var der reception på "siten". Der var rejst flagallé og fest-telte på grunden, og vores anlægsfolk havde fra den tidlige morgenstund gjort markvejen på grunden farbar. Receptionen fungerede først og fremmest som fotosession for pressen, men vi andre benyttede lejligheden til at komme tættere på Biogen-folkene. Hidtil havde vi skullet vinde deres gunst og vi havde været i en armlængde fra dem. Nu var vi samarbejdspartnere i et fælles projekt.

I løbet af eftermiddagen fik vi fornemmelse af nyhedsværdien i projektet. Bl.a. havde Statsminister, Poul Nyrup Rasmussen omtalt det fra Folketingets talerstol.

Pressemødet kl. 15 var i auditoriet på Rådhuset. Nyhedsboblen var sprængt, så salen var fyldt af forskellige interessenter mere end af journalister. Der var repræsentanter fra højere læreanstalter, repræsentanter fra myndigheder, interesse-organisationer mv.

Panelet bestod nu af Coleman, Mullan, Nick og Fisker. Der blev givet introducerende taler som meget var en gentagelse af, hvad der blev sagt på Slottet, men der blev gjort mere ud af, hvad dette betød for hhv. Biogen og Hillerød Kommune.

Mullan gjorde også en del ud af at præsentere direktøren for fabrikken i Danmark, Poul Coleman. Coleman var blevet uddannet på hhv. Trinity universitet i Dublin og Harvard i Boston. Hele hans professionelle karriere havde været international. Hans seneste jobs havde været direktør for et hospital i Forenede Arabiske Emirater og direktør for en større it-koncern. Han og hans kone Bernadette, der var uddannet sygeplejerske, boede i Boston i samme kvarter som Mullan, og deres kendskab til hinanden var kommet ad den vej.

Fra Venste: Borgmester Nick Hækkerup, Amtsborgmester Lars Løkke Rasmussen, VP Paul Coleman, CEO James Mullan

Paul Coleman er en meget karismatisk person, med et fantastisk personligt nærvær. Altid med en stor autoritet, men en autoritet båret af en meget stor venlighed og respekt for de mennesker, som han har med at gøre. Paul indledte sin præsentation af sig selv og hvad han skulle i Danmark med følgende: "Look at my face – This is the face of Biogen...". En noget udansk præsentation, men på mange måder en ærlig udgave af ham og den personlige stil, som ledelsen i Biogen praktiserer. "Face-to-face management" og "Appreciative Inquiry" var formentlig helt ukendt i Danmark på det tidspunkt, men en fast del af Biogens ledelses-performance.

Resten af pressemødet bød på spørgsmål fra salen, men også på positive erklæringer – og lykønskninger – fra interessenter, som rakte hånden ud til samarbejde.

Aftenen bød på festmiddag på Frederiksborg Slot, hvor Biogen var værten. Der var dress-code. Smoking eller mørk habit for mændene. De inviterede var primært chefer eller ledere fra de forskellige involvere parter.

Vi startede i riddersalen, hvor vi fik velkomstdrink. Der traf Ole Stilling lederen af Biogen's salgskontor i Norden, Janne Harder. Janne Harder kunne fortælle, at de først var blevet informeret om byggeplanerne i Danmark dagen før, og at de overhovedet ikke vidste, hvad der var på færde, så som hun stod der i sit bedste festskrud, virkede hun stadig overrumplet.

Middagen foregik i Rosen, hvor kokken Rasmus Bo Bojesen stod for middagen. Der var taler fra bl.a. Mullan, Coleman, Lars Løkke Rasmussen og Nick Hækkerup. I sin tale lovede Lars Løkke at lære engelsk, hvis Coleman ville lære dansk. Der er vist ingen af dem, der har passet sprogundervisningen særligt godt sidenhen. Som et lille kuriosum kan det nævnes, at en af Biogen's direktører havde fanget, at det var Lars Løkkes fødselsdag, hvorfor han tog initiativet til en rigtig gang "He's a jolly good fellow", hvilket var en behagelig afbrydelse af den formelle etikette. Aftenen blev – med Mette Lis' bordplan som strategisk udgangspunkt, brugt til at skabe tættere kontakter til relevante personer.

Da arrangementet sluttede kl. 24 var vi nogle af den danske del, som gik hjem. Mette Lis, Claes Nilas, Lars Løkke Rasmussen mfl. fortsatte på den Irske Pub og skålede på regionens fremtid til de lyse timer.

Opfølgningen af aftalen

Ole Stilling var nu projektchef og ikke længere afdelingschef for Byplan- og miljøafdelingen. Afdelingen blev omkonstitueret og der var allerede fra morgenstunden den 16. maj et stort behov for at kommunikere nyheden – og ikke mindst de kommende opgaver – internt.

Ole Stilling skulle mobilisere sit projekt, der bestod af en miljødelt (fortrinsvis fokus på jordforurening og spildevand), Plan og byg (helhedsplan, kommuneplantillæg, lokalplan og byggesagsbehandling),

Anlæg (vejtilslutning, nyt renseanlæg) og Vandforsyning. Endvidere var der en medarbejderrekrutteringskomponent, da kommunen har en arbejdsmarkedsopgave, samtidigt med, at Biogen havde ønsket assistance til den opgave. Denne komponent blev dog aldrig nyttiggjort.

Ole Stilling's rolle var også at koordinere ifht. de andre myndigheder. Det tætte samarbejde mellem Biogen og kommunens projektfolk fortsatte. Der var opstartsmøder med amt og HUR i forhold til fx miljøgodkendelse og VVM ("Vurdering af Virkning på Miljøet"). Kommunen skulle levere input både til miljøgodkendelse og VVM, men havde også en uformel rolle som formidler, da vi havde et så indgående kendskab til Biogen og deres aktiviteter, som var svært at viderebringe for den kun engelsk-talende Paul Coleman.

Det viste sig praktisk, at det kun var een person, som koordinerede diverse forespørgsler om Biogen. Situationen var på dette tidspunkt forsat, at Biogen ikke havde en egentlig forankring i Danmark, og det var derfor svært for udenforstående at komme i kontakt med Biogen. Som et eksempel på den intensitet og interesse, der var for Biogen's beslutning om at lokalisere sig i Danmark, kan Ole Stilling huske, at hans mobiltelefon en dag var slukket i ca. 20 minutter. Der var 11 beskeder på mobilsvaren. Det var alt fra folk der ønskede fx at sælge trådhegn til Biogen til uddannelsessteder, der ønskede en eller anden form for samarbejde.

Forsinkende problemer

Før det første spadestik kunne tages opstod der et par væsentlige forhindringer. Ved det første borgermøde den 20. juni rejste formanden for Lokalfdelingen i Danmarks Naturforening, Mogens Hansen det relevante spørgsmål om det nødvendige store vandforbrug, der stort set modsvarede hele kommunens forbrug, og som stod i skærende kontrast til kommunens bestræbelser på at få befolkningen til at nedsætte vandforbruget. Problemet blev løst ved at Biogen kunne nedsætte vandforbruget med ca 1/3.

Et andet væsentligt problem var en større jordforurening end antaget i en grusgrav som Statens forsøgsgårde havde anvendt som losseplads. Det medførte et alvorligt tillidsbrud mellem Hillerød kommune og de danske Biogen-repræsentanter, som blev løst ved at kommunen påtog sig alle udgifter i forbindelse med oprensningen.

Endelig betød de internationale begivenheder som terrorangrebet den 9. September på World Trade Center og invasionen i Irak rystelser i den ellers så positive proces hidtil, især med finansieringen, men den 27. marts 2003 blev det første spadestik til byggeriet taget med deltagelse af videnskabsminister Helge Sander, Nick Hækkerup, Paul Coleman og den amerikanske ambassadør Stuart Bernstein.

Opstart af selve byggeriet

Efter første spadestik begivenheden blev der faktisk ikke bygget meg-

et. Projekteringen af anlægget fortsatte, men det der skete på grunden var primært etablering af infrastruktur og terrænarbejder. Først i 2004 starter det egentlige byggeri. Det var som om, at usikkerheden fyldte mere end resultaterne.

Krise for Biogen-produkter

Det har været noget frem og tilbage, hvilke produkter, der skal produceres i Hillerød. I starten var det meningen, at det var Avonex, der skulle produceres. Senere kom psoriasis-produktet Amevive på banen. Dette produkt har vist ikke givet Biogen Idec den forventede succes. Det kan konstateres, at produktet i dag er placeret i Astellas Pharma.

Det blev siden besluttet, at Tysabri (multiple sclerose-produkt) er det produkt, der skulle produceres i Hillerød. Et par dødsfald i 2005 satte imidlertid alt på stand-by igen, da Biogen Idec måtte trække produktet fra markedet indtil man kendte årsagen til disse dødsfald. Dette var en ny tikkende bombe under Hillerød-projektet, som på det tidspunkt så ud til at ende som pakkeri frem for en stor-skala-produktion af bio-tek-produkter. Heldigvis kunne vi i sommeren 2006 ånde lettet op, da Tysabri blev godkendt af de Europæiske medicinalmyndigheder.

Status for Biogen Idec's virksomhed i Hillerød sommeren 2007

I dag består Biogen Idec's fabrik i Hillerød af i alt 50.000 m² etage-meter. Administrationsbygningerne er allerede taget i brug, og den 16. august 2007 blev pakkeriet og kvalitetslaboratoriet indviet. Pakkeriet er overført fra Holland, lige som kvalitetslaboratoriet er det. Selve stor-skala-produktionsanlægget på 90.000 l. er under etablering og forventes ibrugtaget i 2009. Anlægget skal producere Tysabri.

Hvorfor blev det egentlig Hillerød?

Der var mange udfordringer, der skulle overkommes for at projektet kunne realiseres. Tingene kunne være stoppet langt tidligere, så der ikke var en succes-historie at fortælle. Alene amts-ledelsens bestræbelser for at få hele Trollesminde-arealet fredet, ville have betydet vuggedøden for projektet. Når det lykkedes at klare udfordringerne, hvad var så årsagerne?

I virkeligheden er det en meget enkel kæde, der er årsagen til Hillerød Kommunes succes med medico-industri. En borgmester køber store arealer landbrugsjord. En Novo Nordisk site-chef ville hellere stoppe i Hillerød end at køre til Bagsværd, en israelsk læge satser desperat under en operation, så der bliver afsætning til et produkt og Biogen kommer forbi, og finder de rigtige vilkår for dem.

Men hvad ligger der under denne hændelseskæde?

Meget havde egentlig været imod placeringen i Hillerød i forhold til, fx den omstændighed, at Paul Coleman er irer og at han er opvokset relativt tæt på Rindaskiddy (nær Cork). John Ward er af irsk

afstamning og han havde, iflg. ham selv, en sympati for en placering i Irland.

Biogens udvælgelsesproces byggede på et meget objektivt grundlag, men for os at se, var den stærke personlighed i udvælgelsen Silvie Gregorie, som var født i Canada, havde arbejdet mange år i Schweiz og nu i USA: Hun havde ingen nationale præferencer.

Ved underskriftsceremonien den 15. maj 2001 blev Jim Mullan igen og igen spurgt om "Why Denmark". Alle ville høre hvorfor skatte trykket ikke havde skræmt dem væk (var på en 14. plads i Biogen's prioritering). Mullan sagde det rimeligt præcist. "It is because of the business environment". Det er selvfølgelig et udsagn, der rummer mange elementer, men der er ikke tvivl om, at den hurtige og effektive måde, som Biogen blev mødt på i Danmark var afgørende.

I forbindelse med tekniker-besøget på Biogen's fabrik i RTP i august 2001 holdt Coleman også et oplæg for fabrikkens medarbejdere under titlen "Why Hillerød?". Dette oplæg bekræftede, at de lokale myndigheders håndtering og kompetencer havde været afgørende for deres valg.

Samlet set var det et klart vinder-parameter, at der var så godt styr på den kommunale myndighedsbehandling, herunder håndteringen af samarbejdet med de andre offentlige myndigheder.

Hvorfor var Hillerød i stand til at sætte det rigtige "business environment" op? Grundlæggende har vi et velfungerende offentligt system i Danmark. Sammenlignet med de fleste lande i Verden, så er det unikt. Når vi i Hillerød kunne løfte den konkrete opgave, så handlede det meget om, at de rigtige mennesker var på banen på det rigtige tidspunkt. I Hillerød var der et politisk miljø med evne og vilje til at løfte opgaven. Samtlige 21 byrådsmedlemmer bakkede op om udfordringen. Borgmester Nick Hækkerup's politiske tæft, forståelse og determination var også af fundamental betydning: Hele projektet passede godt ind i Nick's politiske ambitionsniveau.

Endeligt havde kommunen et hold af meget dygtige personer med de helt rigtige faglige kompetencer. Holdet havde også fælles kompetencer, bl.a. at de kunne arbejde på engelsk, og de havde et engagement og en vilje, så de kunne fungere og yde optimalt til projektet.

Bilag 1

Udsagn om årsagen til Biogen-Idex's lokalisering i Hillerød

I forbindelse med en præsentation, som Nick Hækkerup udførte for Handelskammeret i februar 2002 oplyste Ole Stilling de begrundelser, som Hillerød Kommune selv var kommet frem til i forhold til, hvad der havde været forudsætningerne for Hillerød Kommune:

Strategi:

Erhvervspolitisk vision (Hillerød Kommunes erhvervspolitik 2001: "Visionen for den langsigtede udvikling for Hillerød Kommune er et attraktivt og miljøbevidst lokalsamfund i kontrolleret og afbal-

anceret vækst, der prioriterer kvalitet frem for kvantitet”), arealopkøb og plangrundlag,

Processer:

Evne til at arbejde under høj fortrolighed og til at arbejde i netværk

Infrastruktur:

Skal være på plads, også fokus på kommunikations-infrastruktur

Organisation:

Projektorganisation – der skal kunne trækkes fleksibelt på relevante ressourcer, politisk/administrativ konsensus, prioritering af ressourcer

Mennesker/adfærd:

Kvalifikationer, herunder evnen til læring, vilje og engagement. Fokus på løsning og ikke metode eller vane, forståelse for værdier og kultur, troværdighed

Følgende aviscitater understøtter disse antagelser:

”En af de afgørende faktorer for, at vi valgte at placere vores virksomhed i Danmark - Medicon Valley er det høje uddannelsesniveau i denne region”

(Paul Coleman, Biogen i Hillerød Posten 31. oktober 2001.)

”Valget faldt på Danmark på grund af et særdeles positivt forretningsmiljø. Arbejdskraften i landet er højt kvalificeret og regionen rummer et biotek-miljø i verdensklasse”

(Jim Mullan, Biogen, Erhvervsbladet, 16. Maj 2001)

”Danskerne var hver gang ekstremt hurtige. Deres oplysninger var relevante og detaljerede, trods meget snævre tidsfrister. Og så var de, nok så væsentligt, til at stole på. Biogen havde tillid til dem.....Hvis det er dansk standard, står Danmark overfor en gylden fremtid, hvad udenlandske investeringer angår”

(Paul Coleman, Biogen, Ugebrevet Mandag Morgen 21. Maj 2001)

”I Danmark har jeg gennem mit foreløbige samarbejde med blandt andet Hillerød Kommune oplevet, at man løser problemerne i et fællesskab, hvor alle bliver hørt, og det er meget betryggende, også fordi Biogen arbejder med netop disse værdier”

(Paul Coleman, Biogen, Frederiksborg Amts Avis, 22. Sept. 2001).

”Og der var flere andre kommuner inde i billedet undervejs, men det var Hillerød, der havde det største engagement og troede mest på sagen..”

(Birgitte Thygesen, Copenhagen Capacity, Danske Kommuner 28. juni 2001).

Forår 2008

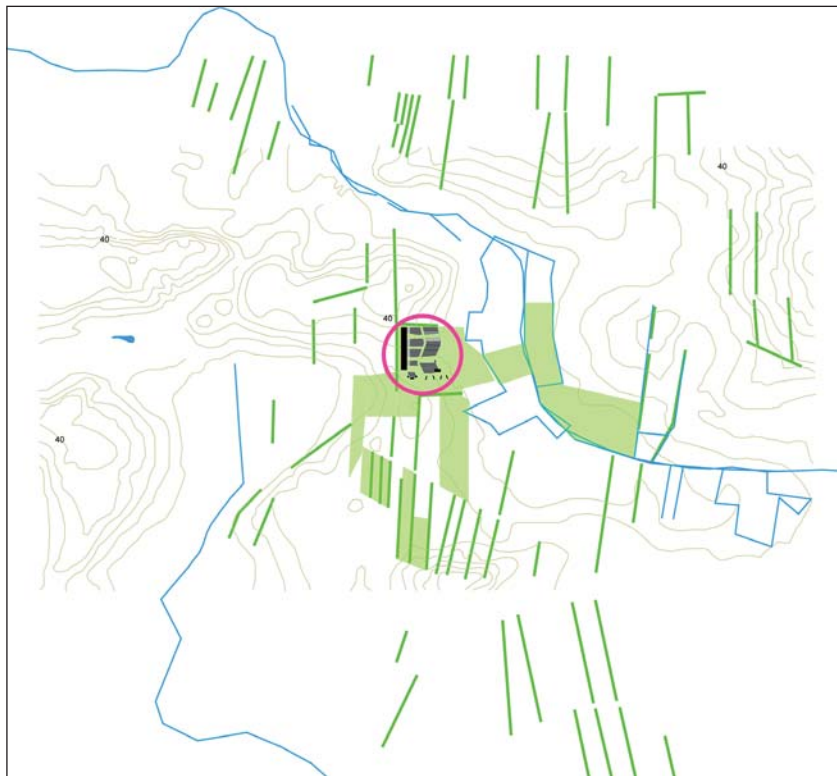

Forår 2008

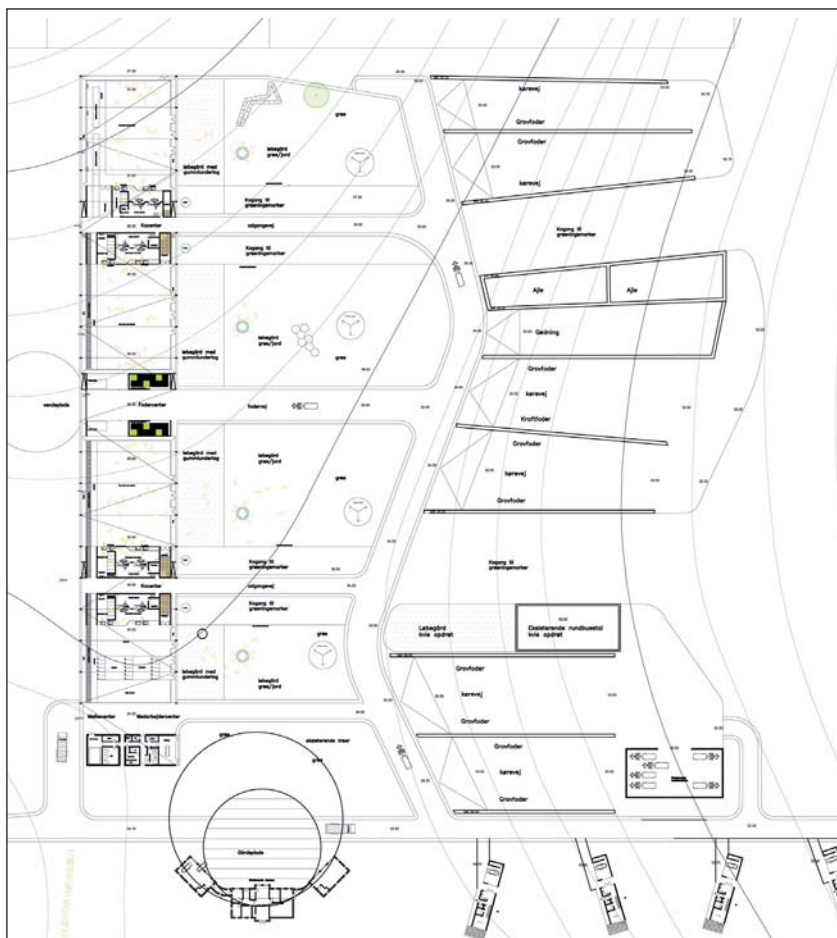

Forår 2008

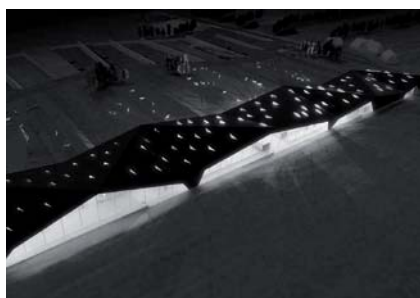
Frydendal er et konkurrenceprojekt fra Realdanias konkurrence om fremtidens landbrug.

Projektet er udarbejdet i samarbejde med BSAA arkitekter, Ingeniørfirmaet Viggo Madsen, Ruuki Danmark, Jørgen Friis Poulsen, Danace og Nature Consult

Staldanlægget

Industrial lægs nærlandskaber

af arkitekt MAA Karsten Thorlund, Arkitekt Kristine Jensens Tegnestue

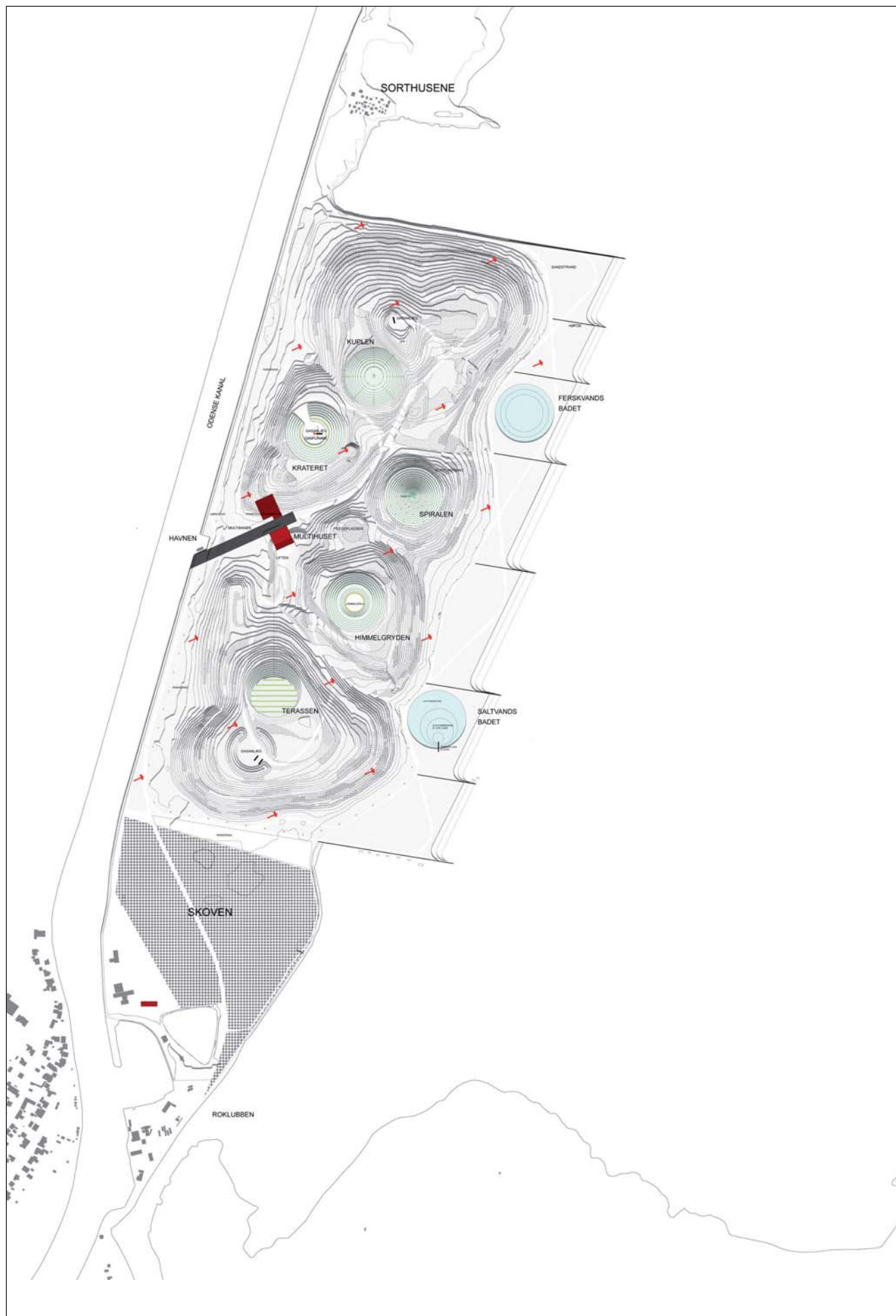
Følgende eftertanker på seminaret koncentrerer sig om to typer fremtidige industrilandskaber, der givetvis vil præge det danske landskab i de kommende år. De er dybt forskellige, har meget forskellig bevågenhed og folkelig appel og er dog samtidig bundet af samme tendens, den stigende zonerings af det åbne land, hvor der sættes skel og trækkes nye grænser. På den ene side den voldsomme industrialisering og centralisering i landbrugserhvervet og på den anden side, den stadig mere forlystelsesprægede og tematiserede brug af det åbne land til fritidsformål.

Det danske landbrug har af historiske grunde længe haft en særlig status, og har været reguleret af en særlovgivning, selvom produktionen i snart mange år har haft industrikarakter. Det gamle plansystem med den adskilte administration af landskabet, hvor kommunerne koncentrerede sig om byområderne og amterne tog sig af det åbne land, forstærkede dobbeltsynet. Med den voldsomme koncentration af bedrifterne, der finder sted lige nu, øges behovet for en overordnet politik og planlægning. En planlægning, der tager aktivt fat på lokaliseringen af de store svinefabrikker og mælkevirksomheder og vurderer placering og produktionsvilkår på samme vis som det sker for alle andre typer erhverv. For nuværende er lokaliseringen i høj grad styret, af gamle kulturspor, vore forfædres pladser i landskabet, og tager slet ikke højde for de helt ændrede vilkår for landbrugsproduktionen, der blandt andet forrykker skalaen i bygningsanlæggene voldsomt i forhold til den traditionelle bebyggelse omkring en gårdsplads, og stiller skrappe krav til infrastrukturen. Der er brug for at udvikle en ny typologi for bondegården, der svarer til den skala og de faciliteter en moderne landbrugsproduktion kræver.

Frydendal – fremtidens landbrug?

Landskabet vest for Aars er et stort forholdsvis fladt landskabsrum med mindre højdeforskelle, som er præget af de mange husmandsbrug og markante forløb af lavtliggende engområder og mindre bakketoppe. Et kultur- og dyrkningslandskab, som vidner om en effektiv udnyttelse af de naturgivne ressourcer ved dræning af de lavtliggende områder til græsningsarealer samt de karakteristiske rumlige afgrænsninger af de langstrakte markparceller med de nordsydgående læhegn for sikring af optimale dyrkningsforhold.

Ved at benytte de for dette kulturlandskab karaktergivende elementer; læhegnene, et rumligt klart defineret og afgrænset gårdanlæg samt fladens feltopdeling i det store åbne landskabsrum er det muligt ved

Frydendal at etablere et markant større gårdanlæg, som i sit udgangspunkt respekterer områdets overordnede landskabelige linjer. Hovedgrebet og bygge- og anlægskonceptet er meget fleksibelt og bygger på et staldanlæg udlagt under en stort samlende tagflade med et åbent landskabsrum mod vest, et stort åbent uderum for køerne i midten og et i terræn indpasset opbevaringsanlæg som afslutning af anlægget mod øst. Opbevaringsanlægget gennembrydes af grønne kiler, som skaber en åben forbindelse mellem køernes grønne gårdrum og markerne mod øst. Opbevaringsanlægget tager udgangspunkt i det eksisterende terrænniveau ved anlæggets østlige afgrænsning.

Det nye Frydendal tager sit udgangspunkt i køernes synlighed – både i staldanlæggets arkitektur og i køernes udeliv, som året rundt er den primære og aktive del af det indre gårdrum og i sommerhalvåret suppleres med afgræsning af de nærmeste græsmarker mod øst.

Modsat landbrugserhvervet der er omgærdet af stor offentlig interesse, har affaldsdeponier og lossepladser deres eget stille liv, kun glimtvis i spotlyset, når de skatte de rummer, sætter sandhedsspor i nærtliggende drikkevandsboringer. Monumenter over en ofte glemt virkelighed - konsekvensen af vores materielle velstand og stadig mere ressourcekrævende livsmønstre. Her er der vel ikke tale om industri-anlæg i gængs forstand, men snarere landskaber der er omdannet ikke bare til industriformål, men selv er blevet industri. Derfor er berøringsangsten overfor disse landskaber, der er også langt mindre, end hvad der i øvrigt kendetegner det åbne land. Danmarks Naturfredningsforening råber ikke op, fordi et tidligere affaldsdeponi omdannes til intensiv brug for byboeres oplevelsestrang og fritidssysler, selvom et sådan særegent landskab, som biotop betragtet, sikkert kan være mere interessant end endnu en løvskov af klassisk snit. Konsekvensen er at gamle lossepladser i lighed med forladte erhvervsområder bliver magneter for al slags støjende og pladskrævende fritidsaktiviteter. I første færd er det de hurtige entreprenører der entrer scenen. Uorganiserede fritidsaktiviteter, events og unge der søger fristeder og nye verdener at indtage. Efter denne første kolonialiseringbølge følger typisk de offentlige myndigheder ønsker om rammer for brugen og regulering så gennemsnitsborgerens mulighed for at deltage i festen øges.

Odense Klit

Stige Ø er et affaldsdeponi i bunden af Odense Fjord. Den nuværende halvø, der er 77 ha stor, er skabt gennem et langt tidsrums landskabsarbejder. De første aflejringer dannes i forbindelse med det første kanalprojekt i Odense Fjord i slutningen af 1700-tallet og med anlægget af den nye kanal i 1904 begynder Stige Ø for alvor at tage form. Lossepladsen etableres i 1967 og deponeringen fortsætter indtil 1994, hvor den samlede mængde deponeret affald er nået op på 10 mill. m³.

Odense Klit er et konkurrenceprojekt fra Odense Kommunes konkurrence om Stige Øs udvikling. Projektet er udarbejdet i samarbejde med aart, Sophia Kalkau og Søren Jensen Rådgivende Ingeniørfirma

Visionen for omdannelsen af Stige Ø er at skabe en helheds- og herlighedsoplevelse, der ændrer forestillingen om stedets identitet fra losseplads til rekreativ attraktion. En vision om at danne en landskabelig helhed, hvor øens historie som kulturskabt natur fortsættes i en ny form som nyskabt rekreations-natur. Odense Klit etableres som en beplantning af næringsfattige klit plantninger som græsser, revling, lyng, blåbær og tyttebær. Plantningerne igangsættes som en proces af plantninger i større og mindre partier, der vil udvikle sig til heldækkende flader over tid. For at artikulere øens profil og landskabets kontur etableres 5 høje, der spiller på stedets særlige mulighed for karakterfulde oplevelser af elementerne: vand, jord, luft og ild/lys. Øens færdige kontur markeres af de 5 høje, der hver er 100 m. i diameter og 2 søer.

Kuplen med lys er den perfekte picnic-høj med indbyggede ”skuffe”elementer, der kan anvendes både som borde og/eller klatreselementer. Krateret opbygges med tordenlyd og en momentvis ildsøjle og er derudover en udvendig græsterrasse med indbygget udsigt og særlige plug-inns til solnedgangens fuglekvidder. Spiralen har en perfekt løbesti, der ender i et lille Spir, forsynet med lys og vanddyse, der momentvist kan supplere spirets himmelafslutning ved at frembringe en større sky af vanddamp.

Himmelgryden er det perfekte mødested, et rum fuld af himmel med en horisont der afskærer alt andet hurlumhej. Spejlet etableres i bunden af gryden som en sort asfaltbelægning med en film af vand, der lyser i kanten. Gryden kan danne amfiscene for alt fra BMX-opvisning til mindre væddeløb. Solterrassen vender stik syd som et skråt himmelplateau med kig ind over Odense By. Plateauet er perfekt til drage- og ballonflyvning, hanggliding og kan desuden forsynes med solpaneler, der kan danne energi til alle løjerne. Søerne er hver 100 meter i diameter. De udføres som et vanddyb med saltvand oppumpet fra havet. Begge søer etableres med bløde bundmembraner, der tillader jordsætninger

Kalvebodernes sidste rørskov.

Videnskabernes Selskabs kort, 1766

Udviklingen af Avedøre Holme

af arkivchef Poul Sverrild og museumsinspektør Kitt Boding-Jensen

Avedøre Holme (oprindeligt Glostrup Kommune – nu Hvidovre Kommune) blev Danmarks sidste klassiske industriområde i stor skala. Planlægning, udvikling og afvikling af det store industriområdes klassiske funktioner rummer centrale fortællinger om industrisamfundets historie. Det er en udviklingshistorie, som også kaster sideblys på skiftende værdisætning af naturtyper. Men først og fremmest er det en historie om, hvordan planlægningskultur og bærende udviklingsidealer formede et landskab.

Det oprindelige Avedøre Holme

Avedøre Holme lå som et rørskovsområde med spredte holme ved den sydlige indsejling til Kalveboderne og dermed til Københavns Havn. Betydningen af beliggenheden spejles af de ældste beretninger om holmene. De optræder i mytisk sammenhæng som et sted, hvor de lokale i Vikingetiden lå på lur efter passerende skibe på vej mod (Køben)Havn.

Senere - efter middelalderen - hedder det, at bønderne i Hvidovre tabte holmene i kortspil til bønderne i Avedøre. Det centrale budskab i den fortælling er, at holmenes værdi ikke var større, end at de kunne indgå som bud i et kortspil. Det skal ses i sammenhæng med, at hele kysten langs Kalveboderne var rørskov, så der var masser af alternative muligheder for både græsning og tagrørshøst. Og de sumpede holme var vanskeligere at komme til end meget af den øvrige kyst.

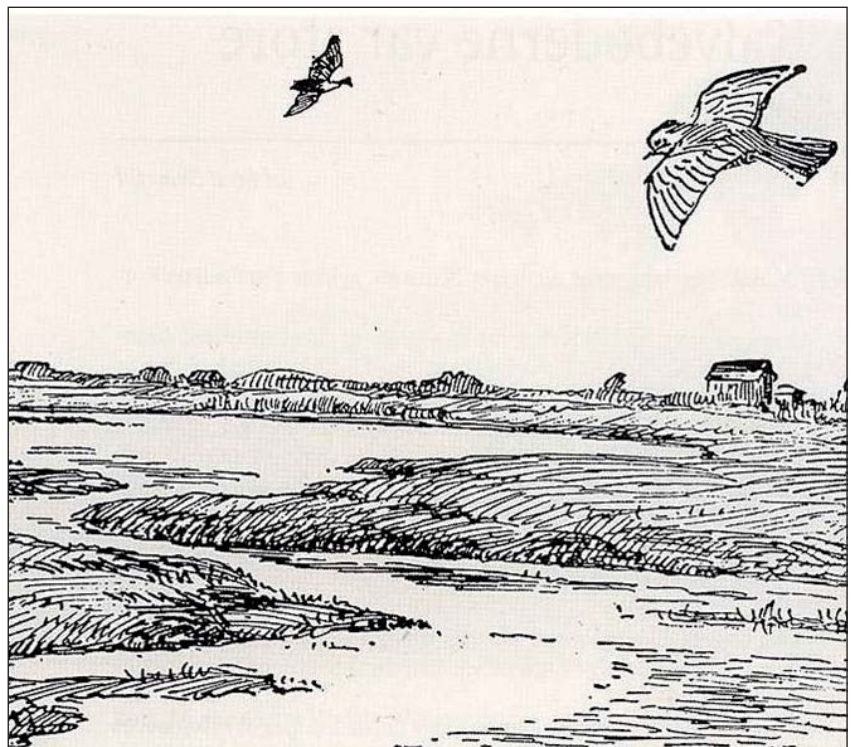
I begyndelsen af 1800-tallet møder vi Avedøre Holme som hjemsted for en omfattende sælbestand, som fortæller om en fiskerigdom næsten hinsides aktuel forestillingsevne. På en enkelt vinter aflivede en gårdskarl fra Avedøre ikke færre end 43 sæler på Avedøre Holme. Den nytteorienterede naturholdning, hvor landskabets evne til at bidrage til husholdningen var afgørende, var endnu op gennem 1800-tallet fremherskende. I takt med sælbestandens aftagen og dalende behov for stråtage, dalede Avedøre Holmes relative værdi. Tilsvarende mistede engene bag holmene også værdi i takt med, at roer erstattede hø som kvægets overlevelseshgrundlag om vinteren.

Det flade landskab ved Avedøre Holme kom i spil, da Københavns nyere befæstning blev udtænkt og konstrueret i slutningen af 1800-tallet. Holmenes rørskov på kanten af Køge Bugt blev forland til Avedøre Batteri, som dannede overgang mellem Københavns søbefæstning og Vestvolden. Sammen med Kongelunds batteriet på

Sommerhus på Store Holm

*Tegning med motiv fra Kalve-
boderne af Viktor Johansen,
1920-erne.*

Amager kunne Avedøre Batteri lukke indsejlingen gennem Sorterende til Københavns Havn. Batteriet ligger endnu velbevaret på Batterivej i Avedøre, men nu klemte inde bag Avedøre Holmes store industriområde og giver tidsmæssigt og fysisk perspektiv til landskabsforandringerne i Det tyvende Århundrede.

Med den fremvoksende brug af kysterne i rekreativ sammenhæng, som for alvor satte sig igennem omkring forrige århundredskifte, kom også Køge Bugt i spil. Perioden dyrkede ikke kun de klassiske klit- og sanddominerede strandlokaliteter som Fanø og Skagen. Også indlandskyster, hvor borgere med mere moderate indtægter kunne få andel i det nyopdagede friluftslivs attraktioner, var i kurs.

Fryd, ferie og fugleliv

Avedøre Holme, som nu ikke længere havde væsentlig produktionsmæssig værdi og endnu ikke rekreativ værdi for andre end jægere, var i denne periode genstand for kunstnerisk interesse. Først og fremmest var det fuglemaleren Victor Johansen, som fra 1920-erne fandt motiver her. Han oplevede, malede og beskrev byudviklingens trussel mod naturområderne langs kysten. I Berlingske Tidende skrev han i 1928: "Som en Molok, der langsomt udsletter Naturen, rykker Forstadens Forposter frem," men endnu kunne han på turen ud til holmene fra sin bopæl ved kysten i Hvidovre opleve uspolet natur som en lyrisk kvalitet. "Og Gøgen, som vækkede mig, kukker i Poplerne ved Lodsens Have. Min vej fører forbi Sommerhuse og smaa Haver, Beboerne er endnu ikke flyttet herud, men Drosler, Solsorte og smaa Sangere har for længst taget Buske og Hegn i Besiddelse og er midt i redebygningen. Hvor Vej og Sti hører op, og Strandengen begynder, staar Rør i Sumpe og Vand. En Rørsanger balancerer oop og ned ad Stængler og Straa, mens den snerrer og kvidrer sin sang." Avedøre Holme lå på kanten af udviklingen her, hvor Victor Johansen kunne konstatere "det er netop paa Grænsen mellem Naturen og Civilisationen, at Stien hører op. En lille Rest af Mose med mørkt Vand og gule Rør er næsten kvalt af en Dynge Skrammel og Affald. Det er Kulturens Forløber."

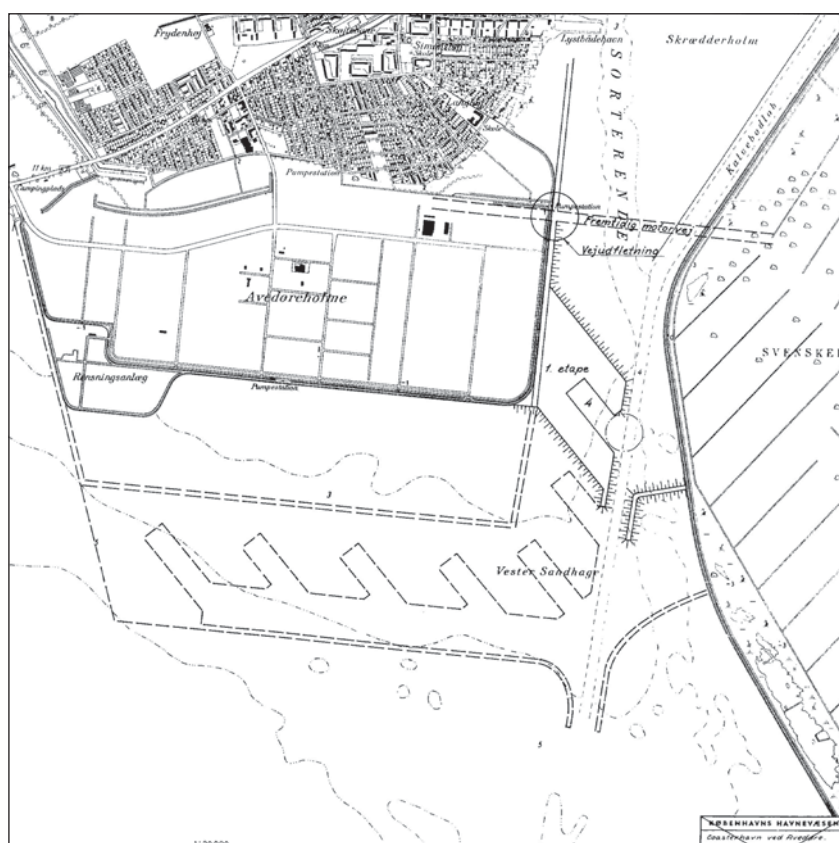
Fra anden halvdel af 1930-erne, hvor Ferieloven åbnede fritidsbegrebet for de store grupper i samfundet, og hvor Gammel Køge Landevej igen blev sat i stand som amtsvej, fandt Avedøre Holme sin ny plads som sommerparadis for de glade ejere af efterhånden op mod 70 sommerhuse på Store Holm.

At det var en fladvandet kyst, og at husene måtte stå på høje sokkelsten eller ligefrem pæle for at modstå tilbagevendende højvande, afskrækkede ikke sommerhusejerne, som udgjorde en meget blandedt skare med den senere trafikminister Kaj Lemberg som den mest kendte i den periode kolonien eksisterede.

Inddæmningen på vej. Store Holm ses som en bevoksning til højre for inddæmningens midterakse.

Endnu sidst i 1960-erne var der store planer for havneanlæg på Avedøre Holme

Fra nytteløs til nyttig

I perioden fra midten af 1930-erne til begyndelsen af 1960-erne fungerede Avedøre Holme på det praktiske plan som en natur- og rekreationslomme. Her på kanten af cykelafstand fra byen oplevede sommerhusgæsterne paradisiske ro og afsondrethed og rige muligheder for at dyrke ro- og sejlsport. Men naturligvis var Avedøre Holme i spil hos planlæggerne, for området var for bynært, for stort og for umiddelbart økonomisk værdiløst som rekreativt område til ikke at blive inddraget.

Hvor lidt attraktiv man i denne periode fra officielt hold fandt den biotop, som prægede både Kalveboderne og dele af Køge Bugt, ses af hele udviklingen fra begyndelsen af 1930-erne til 1980-erne. Kysterne rummede oprindelig op mod 30 kilometer rørskov, men da ud- eller afviklingen af denne landskabstype var afsluttet, var der 800 meter tilbage. Valbyparken blev opfyldt i 1930-erne, Vestamager blev inddæmmet under Besættelsen, Hvidøvre kyst blev omdannet til parklandskab i 1960-erne, hvor også Avedøre Holme blev inddæmmet og pumpet fri for vand. Endelig gav anlægget af Køge Bugt Strandpark omkring 1980 dødsstødet til biotopen.

Ideerne om, hvad samfundet kunne anvende Kalveboderne og Avedøre Holme til spændte vidt. Både rekreative, oplevelsesmæssige og produktive formål var i spil. Byplankonkurrencen om Københavns anvendelse af de indlemmede områder pegede i 1908 på mulighederne i at forbinde Kalvebodsområderne med de eksisterende grønne arealer på Frederiksberg og på Amager. I 1920-erne foreligger projekter om at placere en ny zoologisk have og en badestrand, og det rekreative element er også centralt i tredivernes planlægningsarbejde som beskrevet i "Københavnsegnens grønne Områder" fra 1936. Der blev også arbejdet med nye havneanlæg – ikke mindst til lystbåde.

Mest fascinerende fra perioden er nok i dag Københavns Havns planarbejder under Besættelsen, hvor man forsøgte at forberede sig på en gylden fremtid for havnen efter en eventuel tysk sejr i krigen. Her forestillede man sig, at det store behov efter krigen ville være kajplads og frihavnsfaciliteter, og Avedøre Holme bød sig til som areal til en ny Sydhavn med gode besejlingsforhold.

I Fingerplanen fra 1947 opererede man fortsat med en industrihavn på Avedøre Holme, og senere blev det også til drømme om en lufthavnsplacering.

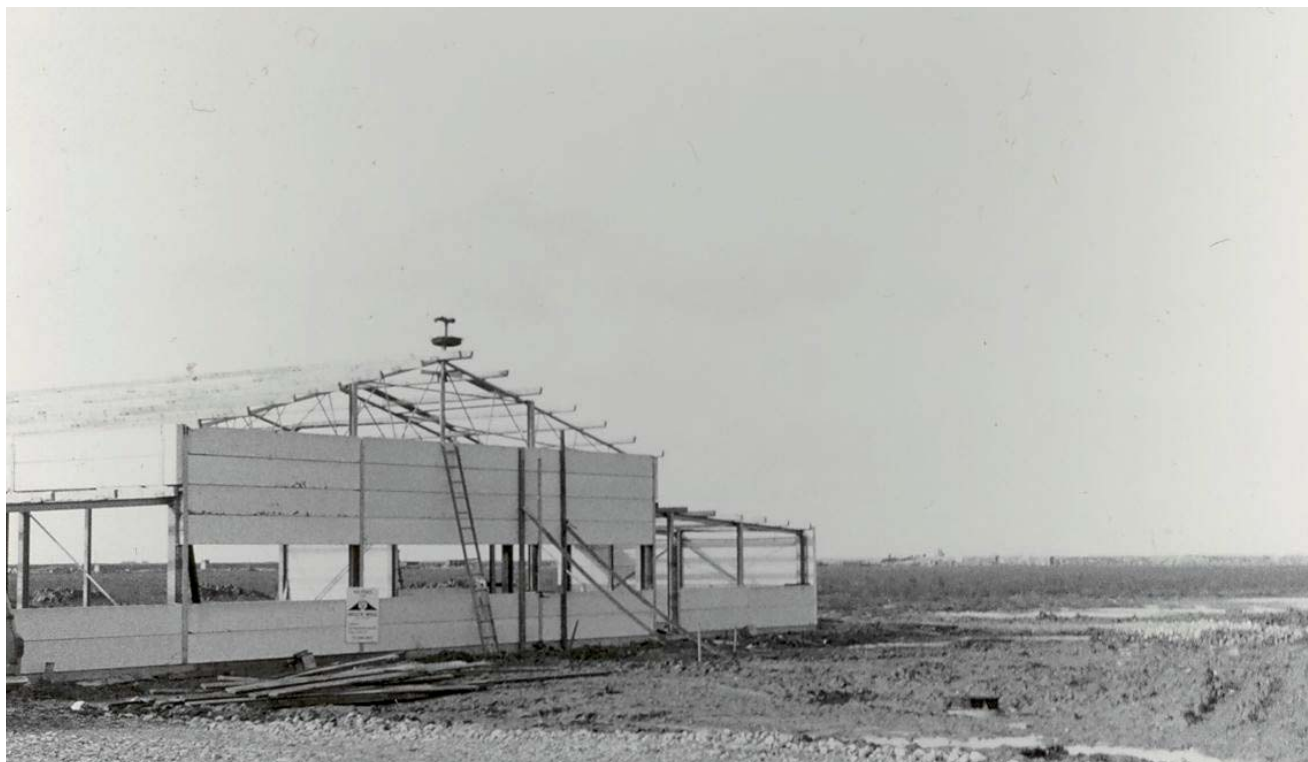
Arealer til den blomstrende og forurenende industri

Med afsæt i det samme rationale, som havde præget arbejdet med at skaffe ny landbrugsjord gennem afvanding, brydning af hedelandskaber og inddæmningsprojekter, tog man i 1950-erne fat på Avedøre Holme. Nyt land var noget, man skabte, når man havde brug for det – til landbrug eller industri.

Lastbiler fra Kampsax holder i kø under inddæmningsarbejdet.

Pionerfasens øde landskab prægede i mange år opfattelsen af landskabet.

I løbet af 1950-erne var det blevet klart, at der ville komme til at mangle arealer til miljøbelastende produktion i Københavns nærhed. Det førte til, at Industrirådet og foreningen Dansk Arbejde i 1958 fremsatte et forslag om at inddæmme et større vandområde omkring Avedøre Holme. Med tidens tænkning om gennemført zoneringsfunktioner, og de gældende holdninger til naturværdierne var det naturligt at pege på dette område, hvor der for eksempel ikke var grundvandsinteresser at tage hensyn til. Det var en tid, hvor forurening endnu i vid udstrækning var noget, som geografisk afstand og zoneringsfunktioner kunne håndtere.

Projektet lå i smuk forlængelse af de eksisterende planskitser og passede også ind i den sociale geografi, som industrialismen havde defineret omkring København fra første færd: Jo længere mod vest og syd, jo lavere status og jo mere beskidt produktion.

Inddæmningsprojektet på Avedøre Holme blev udviklet af Kampsax, som havde flere kasketter på i denne sammenhæng, men derom mere senere. Der blev indhentet ekspertise fra Holland, hvor erfaring med denne type inddæmninger var stor og aktuel. Projektet blev markedsført som en mulighed for at få meget billige industrigrunde til en pris, som ingen andre omkring København kunne konkurrere med.

Inddæmningen startede i 1964, men området var så stort og naturen så stærk, at det varede over et år, før det blev nødvendigt at indføre jagtforbud. Jagten havde i generationer været et centralt element her, hvor byen var nær og naturen så tilstedeværende med en overvældende faunarigdom.

Udviklingen af Avedøre Holme som industriområde foregik naturligvis ikke i et vakuum. Parallelt med denne proces foregik planlægningen af egnsplanskittens sydlige finger langs Køge Bugt. Vi nærmer os her plansamfundets mest ambitiøse periode, og planlægningen af Køge Bugt med S-bane og ikke færre end ti byer markerede en ny skala i planlægningen. Her lå Avedøre Holme-projektet på sidelinien og var ikke en del af den centrale planlægning, men blev en del af forudsætningerne.

For at sikre inddæmningsprojektets succes, havde Dansk Arbejde tilbudt at finansiere det stykke af en fremtidig ringmotorvej, som skulle løbe mellem Avedøre Holme og Avedøre. Det var en regning, projektet aldrig kom til at betale, selv om motorvejen senere blev anlagt.

Kampsax inddæmmede 2,5 mill m². De oprindelige 250 ha til industrigrunde er senere blevet til langt over 400 ha som følge af yderligere inddæmninger til offentlige værker. Kampsax havde som

nævnt flere kasketter, for som hovedkraft bag inddæmningsprojektet havde firmaet en overordnet interesse i, at der blev solgt grunde i projektet. Da tempoet ikke var højt nok, gik Kampsax selv ind og købte et større antal grunde, for at projektet kunne sættes i værk. Med Kampsax i denne dobbeltrolle gik det stærkt, og hele projektet blev færdiggjort et år før planlagt.

Avedøre Holme – det ideelle industriareal

Avedøre Holme var tænkt og blev udviklet som drømmen om det ideelle industriområde: Tæt på storbyen, med optimal trafikafvikling, som oprindelig var skitseret med fire til- og frakørselsveje, umiddelbar forbindelse til motorvejsnettet, en drøm om tilslutning til jernbanenetnet og grunde, hvis størrelse muliggjorde vækst for den enkelte virksomhed på den grund, man havde købt som start.

De nordligste og østligste dele af inddæmningen blev til parker, som skulle danne barriere til boligområderne i Avedøre og Hvidovre. Det var helt i overensstemmelse med visionerne om byens funktionsopdeling. Parkerne er i dag naturfredede, så den grønne barriere mod industriområdet er sikret, men selve den kendsgerning, at man må benytte et naturfredningsredskab, som blev skabt til beskyttelse af oprindelig natur, som sikring af et opfyldt landskab, fortæller, at der var problemer med at håndtere de nye strukturer, som industrialisme og planlægning sammen skabte.

Op gennem 1960-erne arbejdedes der med planer om opfyldning af hele farvandet Kalveboderne, så der bare blev en sejlrende tilbage, som kunne forbinde Køge Bugt med Københavns Havn.

Avedøre Holme blev Danmarks mest moderne og rationelle industriområde i en skala, som modsvarede den storskalaindustri, som man forventede, at København skulle udvikle sig til. Avedøre Holme blev dimensioneret til fremtiden. Vejnettet var stormasket med meget brede kørebaner, og grundene blev udlagt, så virksomhederne med tiden kunne ekspandere uden at skulle flytte.

I 1966 stod inddæmningen færdig, og den første virksomhed, et vinfirma, kunne flytte ind. Der kom flere følsomme fødevarer virksomheder ind i den første fase, men de flyttede sidenhen i takt med udviklingen af de store offentlige værker, som blev lagt som en bræmme på sydsiden af Avedøre Holme i stedet for den coasterhavn, de tidlige planer havde opereret med.

Forventningerne var, at Avedøre Holme fuldt udbygget ville komme til at rumme 25.000 arbejdspladser. Det gav god mening i en plan, som rummede Køge Bugt-byer med tusindvis af almennyttige arbejderboliger. Planer med volumen som Avedøre Holme og Køge

Bugt er altid truet af, at mindre afvigelser kan medføre meget store konsekvenser.

Brydningstider

Køge Bugt-planen blev ramt af uegalitet mellem boligbyggeri og offentlige trafikinvesteringer, så motorvejsnettet og ikke S-banen blev rygraden i udviklingen af denne byfinger. Tilsvarende blev Avedøre Holme ramt af, at ingen havde forudset, at industrialismen i sin klassiske form i Danmark var så tæt på sin afslutning.

Avedøre Stationsby blev fra 1972 opført som den inderste Køge Bugt-by med 2.500 almennyttige boliger, som lå som nær nabo til Avedøre Holme. Her kunne tusindvis af industriområdets arbejdere bo, og pendlingen ville rationelt være reduceret til et minimum.

Med den første oliekrise i 1974 begyndte planerne at briste. Arbejderboligerne kom ikke til at rumme arbejdere, for arbejdspladserne på Avedøre Holme kom aldrig i det forudsete omfang.

Avedøre Holmes udviklingstempo blev nedsat, men drømmene levede endnu, selv om industrien var i fuld gang med at flytte til Jylland. Industriområdets placering tæt på Københavns centrum var ikke ændret, så der var fortsat risikovillig kapital.

Entreprenøren Bøje Nielsens over 300 meter lange kontorbygning stod færdig i 1982 som en markant port til industriområdet. Blandt hans visioner for områdets udvikling var etablering af en højbane fra Avedøre S-station til kontorhuset. Det står endnu som en fremsynet opfattelse, for i dag drømmer planlæggerne om en letbane til området.

Blandt Avedøre Holmes udviklingsproblemer var, at den motorvej langs industriområdets nordside, som var én af forudsætningerne for den rationelle transportafvikling, først åbnede i 1984 – 18 år efter indflytning af den første virksomhed, og den centrale broforbindelse til Sverige var først klar i juli år 2000 – 34 år efter industriområdets ibrugtagning.

I den klassiske fremstillingsindustri relative fravær, blev det offentlige værker, som kom til at præge Avedøre Holme med ikonbyggerier. Kloakværket i områdets sydvestlige hjørne var med hele vejen med sine karakteristiske bygninger, men med Avedøreværkerne 1 og 2 fra henholdsvis 1990 og 2001, fik industriområdet sin helt særlige profil. Mellem kloakværk og kraftværk ligger yderligere en losseplads, og de offentlige værker repræsenterer i dag industriområdets væsentligste miljøbelastning.

Udviklingen af Danmarks største industriområde i den klassiske industrialismes absolut sidste fase rummer mange sidefortællinger, som illustrerer den generelle samfundsudvikling. Historien om gæstearbejderbyen på Avedøre Holme er én af dem. I en tid, hvor

*Fra luften opleves det sene industrilandskab
som et mønster af ovenlys.*

*Den postindustrielle æstetik har
holdt sit indtog på Avedøre Holme.*

indvandrere endnu oplevedes som gæster, var det naturligt at forestille sig, at de kunne bo under lejrlignende forhold. Senere forestillede man sig, at studenter ved det nye universitetscenter ved Roskilde kunne bo i barakkerne, men i pagt med oplevelsesøkonomiens udvikling, endte barakkerne som vandrerhjem på Amager.

Avedøre Holme var knap blevet pumpet tør, før de ændrede konjunkturer blev medspiller i den udvikling, som grundlæggende ændrede idealerne for erhvervsområders indretning. Lautrupparken i Ballerup blev billedet på det nye erhvervsområde. Æstetikken kom i højsædet på bekostning af den rationalitet, som var nødvendig i klassisk produktion. Med produktionen flyttet til Den tredje Verden blev virksomhederne her hjemme til kontorstrukturer, hvor medarbejderne formodedes at værdsætte romantiske landskaber i modsætning til industriarbejderen, som man ikke havde tillagt den slags behov få årtier tidligere.

Avedøre Holme – den ny kulturarv

Avedøre Holme fik kun en enkelt generation som industriområde, før de generelle vilkår for produktion i Danmark blev så forandrede, at området skal gentænkes. Til sammenligning holdt det dengang store førstegenerations industriområde omkring F.L.Schmidt i Valby i 100 år, før det netop nu funktionsforandres. Den samfundsmæssige omsætningshastighed har været konstant stigende og dermed også behovet for en mere fleksibel planlægning.

Den aktuelle modebølge, hvor alle gamle industriområder skal laves til funktionsblandede områder med attraktivt beliggende boliger i romantiserede landskaber kunne komme til at ramme Avedøre Holme. Det vil være en ærgerlig og visionløs udvikling. Avedøre Holme repræsenterer som historisk landskab den reneste form for industri-landskab fra anden halvdel af Det tyvende Århundrede. Det er det fuldt udfoldede funktionsopdelte landskab.

Fortællingen om dette landskab og dets funktion i industrialismens sidste fase skal vi sikre for fremtiden i en form, som gør, at vi kan fastholde det væsentlige, medens virkeligheden i form af marked, produktion og bundlinietænkning kan fortsætte.

Med kulturhistorien som medspiller kan Avedøre Holme i fremtiden få en karakter, som kan være medvirkende til at sikre områdets succesrige funktion i fremtidens produktionslandskab, som lige nu peger mere på oplevelser end på fysiske produkter.

Historien om Avedøre Holme er blevet til som led i Hvidovre Kommunes kulturarvskommuneprojekt, som gennemføres i 2006-07. Historien, og bliver udgivet i løbet af 2008 af Historiens Hus Hvidovre.

Lufifoto 2002

Lufifoto 2006

Fra Dansk Sojakagefabrik til Havnestad

Kort resumé af foredrag for Byplanhistorisk Udvalg sept. 2007 v/arkitekt Rita Justesen

København, Sydhavnen

Sydhavnen udgjorde i årtier Københavns største industriområde med bl.a. virksomheden Dansk Sojakagefabrik (D.S.) på Islands Brygge.

Islands Brygge består af arealer, der er opfyldt i starten af det 20. århundrede, med henblik på anvendelse til havnerelaterede produktionsvirksomheder og arbejderboliger.

Det var i perioden for den industrielle revolution, hvor kravene til en moderne og lønsom virksomhed blev ændret radikalt.

Adgangen til Islands Brygge blev på samme tid forbedret med etablering af den nye Langebro.

Dansk Sojakagefabrik

D.S. startede i det små i 1910 - bl.a. i den nyopførte Pressesilo på havnefronten. Pressesilo blev anvendt til både opbevaring af de indskibede sojabønner og til behandling – raffinering - af sojabønnerne. I starten til foderkager og efterhånden en række forskellige olieprodukter.

I 1930'erne voksede virksomheden kraftigt, og der blev opført et nyt raffinaderi i et smukt bygningskompleks i rød tegl og med mange fine facadedetaljer på hjørnet af gaden Islands brygge og Axel Heides Gade.

Frem til lukningen i 1992 udvidede D.S. fortsat og dækkede de seneste år et areal på 15 ha. Bortset fra de 2 siloer i beton fra 1960'erne – Wennberg Silo og Frøsilo – var de nyere bygninger ret så anonyme.

Planlægning af Havnestad

Tiden var ikke længere til industri i de gamle havneområder – havneløbet var for smalt og havde for lille vanddybde. Desuden oplevede København fra midten af 1990'erne en økonomisk høj-konjunktur fulgt af stigende interesse for at investere i nybyggeri. De tidligere havneområder blev på grund af beliggenheden tæt på City og med udsigt til vand fundet specielt attraktive.

I 1998 vedtog Københavns Kommune en lokalplan for området, fra nu benævnt Havnestad. Havnestad er ikke "stationsnær", og blev derfor fastlagt med et stort indslag af boliger. Helhedsplanen, der dannede udgangspunkt for lokalplanen, blev udarbejdet af tegnes-

tuen PLH Arkitekter for ØK, der ejede D.S.

Helhedsplanen bygger på 3 strukturerende elementer: En grøn kile i nord, der forbinder Havneparken og Amager Fælled. En blå kile i syd, der udvider havneløbet ind i kvarteret. En centralt beliggende bygade – Axel Heides Gade. De omgivende bebyggelser udformes som u-formede karreer, der åbner sig ud mod de rekreative kiler. Byggeri på havnefronten begrænses i fortsættelse af Havneparken og for at give udsyn fra de bagvedliggende bebyggelser.

Realisering af Havnestad

Ultimo 2007 resterer realisering af et enkelt byggeri og 2 pladser, så er Havnestad med 225.000 m² byggeri fuldført. Bebyggelser og byrum er designet af en række danske arkitekter og landskabsarkitekter.

Bryggebroen, der forbinder Havneholmen og Havnestad, blev indviet i 2006. Broen betyder for Havnestads beboere og brugere nem adgang til butikker på Fisketorvet og forbindelse til S-togsnettet ved Dybbølsbro Station.

De ombyggede siloer udgør arkitektonisk og kulturhistorisk et særligt vartegn i forhold til havneløbet generelt og Havnestad specifikt.

Det er lykkedes at bevare flere af de ældre historiske bygninger på trods af stor nedslidning og forurening.

Nybyggerierne er egale med et enkelt design og rummer attraktive boliger med store altaner eller erhvervslokaler med stor identitet og åbne indretningsløsninger.

Byens offentlige rum begynder at give karakter til bykvarteret, men først når træer og øvrig beplantning bliver større og får mere fylde, vil Havnestad for alvor fremstå med det grønne præg, det er tiltænkt.

Fortsat byudvikling på Islands Brygge

Havnestad er ikke det eneste område på Islands Brygge under forvandling. Områder omkring Thorshavsgade (Ny Tøjhus) og Leifsgade/Sturlasgade har tillige skiftet karakter, og syd for Havnestad er der p.t. livlig aktivitet med nedrivninger og ombygninger i det kommende integrerede bykvarter "Artillerivej Syd" med en blanding af rækkehuse og solitære, høje bygninger og med byens første egentlige badestrand beliggende i Havnen.

Kvarteret er struktureret af en blå kile i syd, yderst som en bådhavn, inderst som et spejlbassin.

I den nordlige del er havnestaden opdelt af en grøn kile.

Bryggebroen giver forbindelse til butikkerne på Fisketorvet og til S-togsnettet ved Dybbølsbro station.

Deltagere i Byplanhistorisk Seminar

21.9.2007

Ifølge liste skrevet af deltagerne under seminaret.

Erik Agergaard, konsulent
Inge Alstrup, arkitekt (Alstrup & Avnby). Byplanhistorisk Udvalg
Adchara Andersen, Frederiksberg Kommune
Kirsten Andersen, arkitekt
Freddy Avnby, arkitekt (Alstrup & Avnby)
Peder Boas Jensen, arkitekt
Jens Clemmensen, arkitekt. Byplanhistorisk Udvalg
Anne Dan, arkitekt, Hillerød Kommune
Iben Eslykke, etnografstuderende (Kbh. Univ.)
Jesper Harvest, arkitekt. Byplanhistorisk Udvalg
Ellen Højgaard Jensen, direktør. Dansk Byplanlaboratorium
Sven Illeris, professor. Byplanhistorisk Udvalg
Helle Maria Jacobsen, stud.polyt. (DTU)
Jens Johansen, arkitekt. Byplanhistorisk Udvalg
Rita Justesen, byplanchef, Ørestadssekretariatet
Gertrud Jørgensen, forskningschef, professor
Ernst Kristoffersen, civilingeniør
Niels Kyllesbech, arkitekt
Christine Lundgaard, arkitekt. Københavns Kommune
Elith Juul Møller, arkitekt. Byplanhistorisk Udvalg
Ib Asger Olsen, landskabsarkitekt. Byplanhistorisk Udvalg
Ole Stilling, direktør, Hillerød Kommune
Niels Thougard, arkitekt
Dorte Wenøe Breddam, planlægger, Miljøcenter Roskilde
Ny W.Øhlenschläger, Dansk Byplanlaboratorium

Kolofon

2008 Dansk Byplanlaboratorium.

Seminar om Industri- og servicevirksomhederne i byernes planlægning 1938-2007, arrangeret af Byplanhistorisk udvalg.

Seminaret blev afholdt på Faculty of Life Sciences (LIFE) ved Københavns Universitet I festauditoriet på Bülowsvej på Frederiksberg i sept. 2007.

Grafisk tilrettelæggelse:

Bastian Junker og Bjarne Fogh i samarbejde med Jens Johansen og Ib Asger Olsen.

Trykning: KFS AB Lund, Sverige.

Bogen er sat med Adobe Garamond og trykt på 115 gr. G-print.

Oplag 200 eks.

Omslagets illustrationer:

Forsidens kort i 1:25000 fra 1985 viser det opfyldte Avedøre Holme, udbygget som industriområde fra 1960-erne.

Bagsiden viser det oprindelige Avedøre Holme på et kort i 1:25000 fra 1907.

Oversigt over Byplanhistoriske noter

60.

Byen og den byhistoriske kartografi.

24. seminar, november 2007. RUC.

UNDER FORBEREDELSE

59.

Industri- og erhvervsvirksomheder i byplanlægningen 1938-2007.

23. seminar, september 2007. Den Kongl. Veterinær- og Landbohøjskole.

Red.: Ib Asger Olsen - 90 s

PRIS 150 kr.

58.

Byplanhistorie og byudvikling i Hillerød 1945-2006.

Udvidet særtryk fra Særtryk af Hillerødbogen 2006.

Af Vibeke Dalgas. 2007. 92 s

PRIS 150 kr.

57.

Dansk Planlægning – hvor kom ideerne fra – hvordan blev planerne ?

22. seminar, sept. 2006. Avedørelejren, Hvidovre.

Red.: Jens Clemmensen. - 76 s

PRIS 150 kr.

56.

Lokaliseringen inden for byerne i den offentlige sektor

En undersøgelse i Herning, Hillerød, Køge og Randers.

Af: Sven Illeris. 2006. 64 s.

PRIS 100 kr.

55.

Hvordan skriver vi historie for den moderne by 1945-2000

21. Seminar sept. 2005, Carlsberg Akademi. 98 s.

PRIS: 75 kr.

54.

Egnsudvikling - egnsudviklingens historie i Danmark

Af: Sven Illeris. 2005. 42 s.

PRIS: 50 kr.

53.

Byplankonsulenternes betydning i nyere dansk byplanlægning.

Af Vibeke Dalgas. ÅR UNDER FORBEREDELSE

52.

Regionplanlægning - bidrag til regionplanlægningens historie

Af: Vilhelm Brage Michelsen, Karsten Bay Christensen og Ib Ferdinandsen. 2004. 62 s.

PRIS: 50 kr.

51.

Centerplanlægning – Udvalgte byplanopgaver Udført i konsulentfirmaet Institut for Center-Planlægning i 1960'erne.

Af: Jesper Harvest. 2004, 46 s.

PRIS 100 kr.

50.

Københavns skitse til en generalplan 1954. - holder planlægningen 50 år efter ?

20. seminar, sept. 2004, Københavns Rådhus.

Red.: Søren B. Jensen, Michaela Brüel og Jesper Harvest. 2006. 60 s.

PRIS 75 kr.

49.

Byen og Banen. Byplan og kollektiv trafik i Københavnsegnen.

19. seminar, maj 2003. Ørestadsselskabets informationsbygning.

Red.: Michaela Brüel og Jesper Harvest. 2005. 55 s. PRIS 50 kr.

48.

Mit Arkitektliv

Af Kirsten Andersen. 2003. 64 s.

PRIS: 50 kr.

47.

Da Danmark blev lavet om – Kommunalreform og nye planlove

Byplanhistorisk udvalgs 18. seminar, maj 2002.

Red. Elith Juul Møller - 48 s.

PRIS 300 kr.

46.

Om byplan i Grønland - mellem præstestyre og hjemmestyre.

Af Poul Lyager. 2002. - 82 s.

PRIS: 90 kr.

45.

Lem Præstegård i Vestsalling : Betragtninger over børnenes legevirkksomhed, udarbejdet i den regnfulde sommer 1987

Af Max Sigumfeldt. Red. Edmund Hansen og Vibeke Dalgas. 2001. - 22 s.

PRIS: 50 kr.

44.

Danske Stationsbyer i byplanlægningens århundrede

17. seminar maj 2001, Gammel Dok

Red. Poul Sverrild, Jens Johansen, Vibeke Dalgas og Elith Juul Møller - 87 s.

UDSOLGT

43.

ÆBÆ : Ældre byplanlæggere 1954-2000.

Red. Kirsten Andersen. 2001. - 131 s.

PRIS: 90 kr.

Omtale

42.

Byplanhistorisk status ved årtusindskiftet: Danske byers planlægning fra 1945-2000 -

102 s. Red. Inge Alstrup, Lisa la Cour, Sven Allan Jensen og Kristian Larsen

PRIS: 50 kr.

41.

Fyn - regionen i midten: Regionplanlægningen fra Kommunalreformen til "Lov om planlægning".

15. seminar, 28.maj 1999.

Red. Lisbet Wolters og Ole Winding. 2001. - 66 s.

PRIS: 50 kr.

40.

Danmark under forvandling: De store planer og deres skæbne.

14. seminar, maj 1998.

Red. Kirsten Andersen og Elith Juul Møller. 1999. - 43 s.

PRIS: 50 kr.

39.

Fra gamle dage til nutidens begyndelse : Overfredningsnævnets arbejde i årene 1962-1976.

Af Johan Garde. 1998. - 53 s.

PRIS: 90 kr.

38.

Byplanuddannelsen i Danmark 1930 til 1997.

13. seminar, 30. maj 1997, Charlottenborg.

Red. Inge Alstrup og Lisa la Cour. 1998. - 86 s.

PRIS: 50 kr.

37.

Arkitektskolernes byplanuddannelse 1930-1997.

13. seminar, 30. maj 1997, Charlottenborg.

Red. Ole Winding. 1997. - 70 s.

PRIS: 50 kr.

36.

Strandhaven - et kolonihaveområde bliver til lav, tæt boligområde.

Af Kirsten Andersen. 1997. - 47 s.

PRIS: 50 kr.

35.

Hovedstadsregionen i historisk tilbageblik. 12. seminar, juni 1996.

Red. Elith Juul Møller. 1997. - 24 s.

PRIS: 50 kr.

34.

Købstædernes byfornyelse. 11. seminar, 8. december 1995,

Arkitektskolen i Aarhus. Red. Lisbet Wolters og Ole Winding. 1999. - 63 s.

PRIS: 50 kr.

- 33.**
Ti år med en generalplanskitse 1958-1968.
Af Poul Lyager. 1996. - 60 s.
PRIS: 90 kr.
- 32.**
Hovedstadsrådet, 1. april 1974 - 31. december 1989 - erindringer 6 år efter.
Af Hugo Marcussen. 1996. - 27 s.
PRIS: 50 kr.
- 31.**
Byfornyelse - fra gadegennembrud til integreret byfornyelse.
10. seminar, juni 1995.
Red. Kirsten Andersen, Sven Allan Jensen og Lisa la Cour. 1996. - 71 s.
PRIS: 90 kr.
- 30.**
Det åbne land. 9. seminar 1994.
Red. Kirsten Andersen og Elith Juul Møller. 1995. - 61 s.
PRIS: 90 kr.
- 29.**
Lidt om fredningsplanlægning og om nogle af de mennesker jeg mødte hen ad vejen.
Af H.H. Holden Jensen. 1994. - 64 s.
PRIS: 90 kr.
- 28.**
Forstæderne - bydannelse og byplaner. 8. seminar, juni 1993.
Red. Sven Allan Jensen og Poul Strømstad. 1994. - 66 s.
PRIS: 90 kr.
- 27.**
Byens offentlige rum.
7. seminar, juni 1992.
Red. Vibeke Dalgas og Poul Strømstad. 1994. - 84 s.
PRIS: 80 kr.
- 26.**
Københavnske generalplantilløb 1932-1958.
Af Poul Lyager. 1992. - 63 s.
PRIS: 90 kr.
- 25.**
Sommerhuset - fødsel og opvækst.
6. seminar, juni 1991.
Red. Elith Juul Møller og Poul Strømstad. 1992. - 60 s.
PRIS: 70 kr.
- 24.**
Da miljøet kom til byen.
Af Bent Flyvbjerg. 1991. - 63 s.
PRIS: 90 kr.
- 23.**
Fra sommervilla til feriehytte - om århundredets og mellemkrigstidens fritidsbebyggelser.
Af Nan Dahlkild. 1991. - 62 s.
PRIS: 120 kr.
Udsolgt - kan lånes på biblioteket.
- 22.**
Trafikken og byerne - udvikling og planlægning.
5. seminar, juni 1990.
Af Edmund Hansen m.fl. 1991. - 103 s.
PRIS: 70 kr.
- 21.**
Fingerplanen - tilblivelsen, oplevet fra gulvet 1945-50.
Af Sven Allan Jensen. 1990. - 38 s.
PRIS: 50 kr.
- 20.**
Københavns Kommune - humanitær byplanlægning 1940-70.
Af Max Siegumfeldt. 1990. - 38 s.
PRIS: 60 kr.
- 19.**
Boligbyggeriet og boligområderne i by- og regionplanlægningen i vort århundrede.
4. seminar, juni 1989.
Af Tim Knudsen m.fl. 1990. - 86 s.
PRIS: 70 kr.

18.
Rødovre - træk af kommunens byplanhistorie.
Af Niels Fosdal. 1989. - 23 s.
PRIS: 40 kr.
17.
De første landsplanår 1959-64.
Af Kirsten Andersen og Erik Kaufmann. 1988.
- 25 s.
PRIS: 40 kr.
16.
De store vækstår - fra ca. 1960 og videre frem.
Seminar, juni 1988.
Af Sven Allan Jensen m.fl. 1989. - 62 s.
PRIS: 50 kr.
15.
Industri kvarteret i Gladsaxe.
Af Vagn Isaksen, Edmund Hansen og Ella
Bredsdorff. 1988. - 114 s.
PRIS: 60 kr.
14.
Notat om STORKØBENHAVNS PLANLÆGNING.
Udsendt af Boligministeriets 2. kontor den 30. maj
1960. Genoptryk 1988. 47 s. PRIS 50 kr.
13.
Med de venligste hilsner fra Steen Eiler Rasmussen.
Red. Vibeke Dalgas. 1988. - 28 s.
PRIS: 40 kr.
12.
40'ernes og 50'ernes byplanhistorie - indlæg mv.
fra seminar, juni 1987.
Af Edmund Hansen m.fl. 1987. - 77 s.
PRIS: 50 kr.
11.
Værløse - en kommunes byplanhistorie 1944-74.
Af Max Siegumfeldt. 1987. - 69 s.
PRIS: 50 kr.
10.
20'ernes og 30'ernes byplanhistorie
- indlæg fra seminar, juni 1986.
Af Edmund Hansen, Lisbeth Balslev og Ole Tho-
massen. 1987. - 41 s.
PRIS: 35 kr.
9.
Lærestalernes Fælles Byplankursus 1955-69.
Af Kirsten Andersen. 1986. - 45 s.
PRIS: 40 kr.
8.
Bag kulisserne - Køge Bugt lovens politiske og
administrative forspil.
Af Frank Bundgaard. 1986. - 55 s.
PRIS: 45 kr.
7.
Planlægningens græsrodde.
Af Carl Evald Hansen. 1986. - 20 s.
UDSOLGT.
6.
Byplanhistoriske erindringer fra midten af
40'erne til begyndelsen af 50'erne.
Af Jesper Termansen. 1986. - 47 s.
PRIS: 40 kr.
5.
Tilbageblik.
Af Edmund Hansen. 1985. - 43 s.
PRIS: 25 kr.
4.
Bidrag til naturfredningens historie.
Af C. Blixenchrone-Møller. 1985. - 74 s.
PRIS: 35 kr.
3.
Athen-erklæringen.
Oversat og kommenteret af Ernst Kristoffersen.
1985. - 20 s.
PRIS: 20 kr.

2.

Havneby på Rømø.

Af Jesper Termansen. 1985. - 37 s.

PRIS: 30 kr.

1.

Udokumenterede optegnelser om et halvt århundredes levnedsløb.

Af Flemming Teisen. 1985. - 89 s. (genoptryk).

PRIS: 40 kr.

Byplanhistoriske noter kan købes i Dansk Byplanlaboratorium.

Bestilling tlf. 33 13 72 81 eller

www.byplanlab.dk/publikationer